

XVIII. YÜZYILDA EL-HALİL KENTİNDE BİR SOFRA: SİMÂTÜ'L-HALÎL

THE TABLE IN HEBRON DURING THE 18TH CENTURY:
SİMÂT AL-KHALÎL

Şerife EROĞLU MEMİŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 15.04.2020

Kabul: 24.02.2021

Article Info

Received: April 15, 2020

Accepted: February 24, 2021

Özet

Simâtü'l-Halil, Halil İbrahim Sofrası, İbrahim Peygamberin bütün yolcuları ağırlama ve karınlarını doyurma alışkanlığının bir gelenek halini aldığı yüzyıllar boyunca el-Halil kentinde bulunan fakir ve muhtaçlar ile hacılar, sufler ve seyyahların ağırlandığı bir sofradır. Halilürrahman Vakfı bünyesinde faaliyet gösteren Halil İbrahim Sofrası aynı zamanda da başta Hz. İbrahim olmak üzere pek çok peygamberin türbesi üzerine kurulmuş olan el-Halil Camiini de bünyesinde barındıran El-Halil Külliyesinin en önemli yapısı olarak külliye kendi adını vermiştir. Osmanlı fethi sonrası Osmanlı merkezi yönetiminin hac organizasyonu çerçevesinde önemi artarak devam eden simât için yeni vakıflar kurulmuş, bazı durumlarda vakıflardan tahsisatlar yapılmış veya vakıf kurucularının evlattan nesilleri kesildiğinde vakıf gelirlerinin yönlendirildiği mübarek mekânlardan olmuştur. Bölgeye hac mevsiminde dağıtılmak üzere surre alayları ile hediyeler gönderilerek çeşitli ihsanlarda bulunulmuş, çalışanlarına tahsisatlar yapılmıştır.

Çalışma, Halilürrahman Vakfı külliyesi bünyesinde faaliyet gösteren simâtın, 18. yüzyılda etkinliğini ve bulunduğu coğrafya açısından önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede çalışma üç bölüme ayrılmıştır. Öncelikle Osmanlı algısında el-Halil kenti ve Haremü'l-Halil'in yeri hacıların ve seyyahların anlatılarına referansla kısaca incelenecektir. Sonrasında Simâtü'l-Halil tanımlanarak, sunulan hizmetler anlatılacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde simâtın 18. yüzyıldaki durumu simâta ait muhasebe kayıtları, görevli atamaları, işleyişi ve yaşanan sıkıntılara ilişkin Divân-ı Hümayun'dan gönderilen hükümlere referansla değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Halilürrahman, el-Halil, imâret, vakıf, külliye, simât.

---

* Dr., Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü, serife.memis@hbv.edu.tr

Abstract

Simât al-Khalîl, the Table of Abraham, was a table that hosted the poor and needy and pilgrims, sufis and travelers in the city of Hebron for centuries, when the Prophet Abraham's habit of welcoming and feeding all passengers became a tradition. The Table of Abraham, which operates under the Halilürrahman Waqf, also named the complex itself as the most important structure of the Al-Khalil Complex, including Mosque of al-Khalil which was built on the mausoleum of many prophets, especially the prophet Abraham. After the Ottoman conquest, new waqfs were established for the continuity of the services in the public kitchen, which continued to increase in importance within the framework of the pilgrimage organization of the Ottoman central administration. In some cases, allocations were made from the waqfs, or when the founders of the waqf were cut off, the revnues of the waqfs was directed to the simât. A variety of gifts were made by distributing surra regiments sent to the region during the pilgrimage season, and allocations were made to the employees of the waqf.

This study aims to reveal the effectiveness of the public kitchen which operates within the complex of Halilürrahman Waqf, in the 18th century and its importance in terms of geography. In this framework, the study consists of three parts. Firstly, the city of Hebron and the location of the Haram al-Khalil in Ottoman perception will be briefly examined with reference to the narratives of the pilgrims and travelers. Later, Simât al-Khalil will be defined and the services provided will be introduced. In the third part of the study, the situation of the public kitchen in the 18th century will be evaluated with reference to the provisions sent from the Imperial Council regarding the accounting records of the simât, appointments of officers, the functioning and the troubles experienced.

Key words: Halilurrahman, Hebron, public kitchen, waqf, waqf complex, table of Abraham.

Giriş

*“Gelün Halilu'llâha varalum türbesine yüz sürelüm
Canumuz kurban virelüm şeyli'llah yâ Halîlu'llah
O peygamberler dedesi honında çıkdı 'adesi
Allahdan durur 'atâsı şeyli'llah yâ Halîlu'llah
'Adesi mercimek aşı şifâ bulur yiyen kişi
Bayram durur yaz u kışı şeyli'llah yâ Halîlu'llâh
Halîlu'llah makâmı bir 'aceb şehri
Geçübdür üzerinden bunca dehr
O dahı taş ile kireç işidür*

Bu Kuds şehrinün ol dahi eşidür”¹

Hacla ilgili kaleme alınan Türkçe edebî eserlerden en eskisi kabul edilen ve 15. yüzyıl başlarına ait olduğu değerlendirilen *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife* adlı yazma eserden iktibas edilen yukarıdaki dizelerde Ahmed Fakih, Kudüs'e eş tutulan el-Halil şehrinde bütün peygamberlerin dedesi olan Hz. İbrahim'in Türbesi'nin ziyaret edilmesini ve ziyaret sonrasında ikram edilen ve yiyeceklerin şifa bulacağı mercimek aşının yenilmesini tavsiye etmiştir. 13. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan müellif, hac ziyareti için Hicaz'a gittiğini ve dönüşünde Kudüs'te iki ay kaldığını, el-Halil'i de ziyaret ettiğini anlatmıştır. Eserin el-Halil bahsinde; el-Halil kenti, Haremü'l-Halil, harem içerisinde bulunan iki mescid ile peygamber ve eşlerinin kabirleri edebi bir üslupla tasvir edilir. Şair, gezdiği yerleri dikkatle seyretmiş, gördüğü yapıların kaç kapısı olduğunu, kubbelerini, sütunlarını, merdiven basamaklarını saymış, enlerini boylarını adımlayarak ölçmüştür.² Benzer şekilde, Şam'dan Filistin topraklarına 1689 yılında yapmış olduğu seyahatini günü gününe tuttuğu seyahatnâmesinde anlatan Abdülgânî en-Nablusî de seyahatnâmesinin hamdele ve salve kısmında yer verdiği aşağıdaki ifadelerde Kudüs'ü ziyarete gitmenin Mekke'ye hacca gitmek gibi sayılabileceğini kaydetmiş; Mekke ve Kudüs'ü ziyaret edilecek mahaller bakımından da karşılaştırarak, hac ibadetinin tamamlanmasını Arafat'a benzettiği el-Halil kentinin ziyaret edilmesine bağlamıştır. En-Nablusî'nin ifadeleri şöyledir:

“Allah Teâlâ'nın çevresini mübarek kıldığı ve huzuru indirdiği Beytü'l-Makdis, Mekke-i Muazzama ve Medîne-i Münevvere'den sonra emîn şehirlerin en şerefliisidir. Kudüs, Sahrâ-i Şerîfi ki, evvelce kible idi; şimdiki kible Ka'be'de Mekke'dedir. Şu ünsiyetli mekânlara nâzır olan Cebel-i Tûr da Kudüs'te olduğundan, Kudüs-i Şerîfi Mekke-i Mahrûse ile karşılaştırdık. Mûsâ (a.s.)'ın kabrini ve bu mekânların etrafını da Mina vâdisi ile mukayese ettik, çünkü bunların her biri ziyaretçiler olduğu vakit meskûn hale gelir, başka zaman değil. Halîl (a.s.)'ın beldelerini de Arafat dağı ile karşılaştırdık, zira hac, değeri yüce olan Arafat dağına gitmekle tamam olur. Beytü'l-Makdis'i ziyaret etmek de ancak el-Halîl şehrinin ziyaret etmekle tamamlanır. Beyt-i Makdis'i bu ziyaretimiz sanki küçük bir hac mesâbesindedir.”³

¹ Hasibe Mazioğlu (haz.), *Ahmed Fakih: Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife*, Ankara 1974, s. 36.

² Mazioğlu, *Ahmed Fakih*, s. 36-38.

³ Abdülgânî bin İsmail en-Nablusî, *el-Hadratu'l-unsıyye fi'r-rihleti'l-Kudsiyye*, Tahk. Ekrem 'Ulebî, Mesadir Yay, Beyrut 1411/1990, s. 21.

Böylece Beytü'l-Makdis'i ziyaretin el-Halil şehrinin de ziyaret edilmesi ile tam olacağı ve bu ziyâretin de küçük bir hac niteliğinde olacağı vurgulanmıştır. El-Halil kentinin Müslüman hacılar açısından sahip olduğu kutsiyet ve burada bulunan peygamber kabirleri nedeniyle dünyanın dört bir tarafından yıl boyunca gelen ziyaretçiler Allah misafiri sayıldığı için Haremü'l-Halil adı verilen külliyyede ağırlandırlardı. Haremü'l-Halil'de bulunan İbrahim Peygamberin bütün yolcuları ağırlama ve karınlarını doyurma alışkanlığının bir sonucu olduğu söylenen Halil İbrahim Sofrası (*Simâtü'l-Halil*) hacılar, sufiler, seyyahların ağırlandığı bir sofradır.⁴ Sofrada hazır bulunanlara *men* adı verilen bir ekmek ve zeytin ile çorbadan oluşan ve *es-simâtü'l-Halilî, simât-ı şerîf, el-'adesü'l-Halilî* adlarıyla bilinen bir yemek ikram edilirdi. Haremü'l-Halil'de Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup ve onların bazı eşlerinin, bazı kaynaklara göre Hz. Yusuf'un mezarı da bulunmakta idi. *Simât* ile aynı adı taşıyan cami de külliyenin önemli bileşenleri idi.⁵

İbrahim peygamberin misafirperverliğini, cömertliğini sürdürmeyi amaçlayan ve İslamiyet'ten sonra gelişen bu gelenek yüzyıllar boyunca bölgeye hâkim olan İslam devletleri tarafından benimsenmiş, *sofranın* devamlılığı için yeni vakıflar kurulmuş, bazı durumlarda vakıflardan tahsisatlar yapılmış veya vakıf kurucularının evlattan nesilleri kesildiğinde vakıf gelirlerinin yönlendirildiği yerler *Haremeyn-i Şerifeyn* (Mekke ve Medine)'nin yanı sıra Kudüs ve el-Halil kentlerindeki mübarek mekânlar olmuştur.⁶ Bölgeye hediyeler gönderilerek çeşitli ihsanlarda bulunulmuş, vakıf çalışanlarına tahsisatlar yapılmıştır.⁷

Abbasiler döneminde kurumsallaşan ve vakıflar aracılığıyla hizmet veren Halil İbrahim Sofrası, Memlükler döneminde, Sultan Kayıtbay tarafından restore edilmiş ve sofranın mevcut gelirlerine yenileri eklenmiştir.⁸ Sultan Kayıtbay vakti zamanında el-Halil'de bulunan Peygamber türbelerini de restore ettirmiştir Ancak Mucîreddin, Sultan Barkûk'un (r. 1382-1399) özellikle el-Halil'deki simâta yemek dağıtımını için bir vakıf kurduğunu ve vakfın vakfiyesini de Harem'in kapılarına yazdırdığını nakleder. Bu simâtin

⁴ Mucîreddin el-'Uleymî el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kudsî ve'l-Halîl*. C. II, Amman: Mektebetü'l-Muhtesib, 1973, s. 59.

⁵ Mustafa L. Bilge, "Halil", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 305-306.

⁶ Mustafa Güler, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011; Doris Behrens-Abouseif, "Qāyṭbāy's Foundation in Medina, the Madrasah, the Ribāt and the Dashishah," *Mamluk Studies Review*, 2 (1998), s. 65.

⁷ Abdüsselam Uluçam, "Haremü'l-Halil", *DİA*, C. XV, TDV Yay., İstanbul 1997, s. 308.

⁸ Behrens Abouseif, "Qāyṭbāy's Foundation", s. 65-66.

Sultan Çakmak (r. 1438-1453) döneminde de hizmetlerine hala devam ettiği kayıtlıdır.⁹

Osmanlı fethi sonrası Memlûklerden alınan bu geleneğin devamlılığını sağlamak için yeni vakıflar tesis edilmiş, çeşitli vakıflardan tahsisatlar yapılmış,¹⁰ imâret çalışanlarına surrelerden pay ayrılmıştır.¹¹ 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Suriye, Mısır ve Hicaz seferleri sonrası el-Halil kenti Osmanlı topraklarına katılmış ve Sultan Selim tarafından ziyaret edilen kentte gerekli tamiratlar yapılmıştı.¹² Batı Filistin ya da Şam eyaletinin güneybatı kısmı, o zamanlar başlıca dört sancağa ayrılmıştı: Gazze, Laccun (kuzey vadileri), Nablus ve Kudüs. El-Halil de Osmanlı yönetiminin bu idari ve askeri yapılanmasında Kudüs Sancağı'na bağlı bir nâhiye haline getirilmiştir.¹³ Güneyde el-Halil'e uzanan Kudüs sancağının sınırları, kuzeyde Remle'den ve Akdeniz kıyısındaki Yafa'dan Eriha ve Ürdün vadisinden kentin doğusuna uzanıyordu. Yüzyıl süresince bazı sınır değişiklikleri olsa da, genel olarak bu idari ve askeri bölümlenme Osmanlı fethinden 18. yüzyıla dek büyük ölçüde değişmeden kaldı.¹⁴

İslam'ın iki büyük kutsal kenti olan Mekke ve Medine'ye verilen "*Haremeyn-i Şerifeyn*" adının bir yankısı olarak "*el-Haremeyn*" denilen el-Halil ve Kudüs kentleri de Osmanlı hayırseverliğinin kendini gösterdiği dini merkezler olmuşlardır.¹⁵ Kanuni Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan tarafından Kudüs'te kurulan Hürrem Sultan İmâreti ile el-Halil'de bulunan Halil İbrahim Sofrası Osmanlı'nın bölgede hâkim olduğu dört yüz yıl

⁹ El-Hanbelî, *Ünsü'l-Celil*, II, s. 94.

¹⁰ El-Halil'de Osmanlı Dönemi vakıflarına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Mustafa Güler, "The Role of the Ottoman Waqfs in the Solution of the Issue of Hebron with a Favor of Muslims," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Ocak 2016, s. 27-35; 18. yüzyılda Kudüs Kazası kayıtları altında el-Halil nâhiyesinde faaliyet gösterdiği tespit edilen vakıflara ilişkin bir inceleme için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, *Hurûfât Defterlerinde Kudüs-i Şerif Kazası: Vakıflar, Görevler ve Görevliler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

¹¹ Örneğin bkz. Rahime Fişne, *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kudüs Suresi (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012, s. 14; Şerife Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumları ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 287-296; Özge Uslu, *1144 numaralı Kudüs-i Şerif surre defteri (M. 1620-21/H. 1030) (Transkripsiyon-değerlendirme)*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Kırklareli 2019; Ayşenur Gülen, *Kudüs ahalisi surresi: Transkripsiyon ve tahlil (1593-1623)*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

¹² Bilge, "Halil", s. 305-306.

¹³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1994, c. 7, s. 21.

¹⁴ Dror Ze'evi, *XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 11-12.

¹⁵ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Vol. 9 (1671-72), Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s. 510.

boyunca açları doyuracak kuruluşlar olarak hizmet sunmuşlardır. Bu imâretlerde, dullar, yetimler, yaşlılar, hastalar ve sakatların yanı sıra öğrenciler, sufiler, seyyahlar ve hacılar da dâhil olmak üzere çok sayıda fakir ve muhtaç kişiye ücretsiz ekmek ve yemek dağıtmakta idi.¹⁶ Vakıf çalışanlarının da yemek yediği imâretlerde, ulema ve âlimlerden çok sayıda kişi imâretin yararlanıcıları arasında idi. Esasında fakir ve ihtiyaç sahiplerinin doyurulması, toplumun önde gelen kesimlerine imâretten tahsisatlar yapılması Osmanlı idaresinin vakıf-imâret külliyelerinin önemli bir yönü idi.¹⁷

Çalışma, “*el-Haremeyn*” kentlerinden el-Halil’de bulunan Halilürrahman Vakfı külliyesi bünyesinde faaliyet gösteren Simât’ı; gelir ve giderleri, işleyişi, sunulan hizmetler, yönetimi ve çalışanları gibi çeşitli açılardan incelemek suretiyle, 18. yüzyılda sofranın etkinliğini ve bulunduğu coğrafya açısından önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Öncelikle Osmanlı algısında el-Halil kenti ve Haremü’l-Halil’in yeri hacıların ve seyyahların anlatılarına referansla kısaca incelenecektir. Sonrasında *Simâtü’l-Halil* tanımlanarak, sunulan hizmetler anlatılacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde imâretin 18. yüzyıldaki mali durumu, yönetimi, görevli atamaları, işleyişi, imârete yapılan müdahale ve müttegallibelikler sofranın muhasebe kayıtları ile Divân-ı Hümâyün’dan gönderilen hükümlere referansla değerlendirilecektir.

Bilindiği üzere, vakfiyeler geniş bir yelpazede vakıflarla ilgili en önemli ve detaylı bilgiler içeren, vakıf sisteminin, aynı zamanda da bireysel vakıfların en temel arşiv kaynaklarından birisidir.¹⁸ Ancak vakıfların zaman içerisindeki serüvenini takip edebilmek adına diğer bazı defter ve kayıtlara ihtiyaç vardır.¹⁹ Bunlardan; muhasebe kayıtları vakıfların gelir ve giderlerinin muhasebesinin yapıldığı belgelerdir. Vakıfların iktisadi durum

¹⁶ Amy Singer, “Serving up Charity: The Ottoman Public Kitchen”, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 35, No. 3, *Poverty and Charity: Judaism, Christianity, and Islam* (Winter, 2005): 485.

¹⁷ Ratip Kazancıgil, *Edirne İmaretleri*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yay., İstanbul 1991; Amy Singer, “İmâret”, *The Ottoman World*, ed. C. Woodhead, (London 2012), 72-74; Oded Peri, “Waqf and Ottoman Welfare Policy”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35, (1992), s. 167-186.

¹⁸ W. Heffening, “Waqf”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, E. J. Brill, Leiden: 1934, 1096- 1103; Fuad Köprülü, “Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, 1 (1938): 1-6; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, MEB Yay., İstanbul 1986, 153.

¹⁹ Vakıf aratırmalarında başvurulacak bazı arşiv kaynakları için örneğin bkz. Kayhan Orbay, “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları; vakfiyeler, şerîye sicilleri, mühimmeler, tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterleri”, *Vakıflar Dergisi*, 29, (2006), s. 27-41.

ve faaliyetlerinde zaman içinde meydana gelen değişimlerin tespit edilmesine ve kurumsal gelişim tarihlerinin ortaya konulmasına olanak sağlamaktadır. Vakıf muhasebe kayıtları çeşitli yöntemlerle incelenmiştir. Örneğin, defterlere ilişkin tafsilatlı çalışmaları literatüre kazandıran Barkan, defterlerin yapı ve içerikleri ile ilgili açıklamalar yapmış ve defterlerdeki bazı bilgi ve verileri de düzenleyerek karşılaştırmalı analizler sunmuştur.²⁰ Defterleri farklı bir yöntemle inceleyen Faroqhi ise seri halinde vakıf muhasebe defterlerini analiz etmiştir.²¹ Bu geleneğin yakın zamandaki temsilcilerinden Orbay da, başta sultan ve vüzerâ vakıfları olmak üzere seri halinde vakıf muhasebe defterlerini analiz etmiştir. Muhasebe defterlerinin sosyal ve iktisadi açıdan tarih incelemelerine daha fazla çalışılmasına yönelik fikir ve öneriler sunmuştur.²²

Selâtin ve vüzerâ vakıfları gibi büyük hayrî vakıflar senelik gelir-gider hesaplarını içeren defterleri düzenleyerek merkeze gönderirlerdi. Ayrıca, muhasebe kayıtları vakıfların iktisadi aktivitelerinin ötesinde de ayrıntılı ve zengin bilgiler içerir. Örneğin, imâret mutfağı harcamaları ile ilgili kayıtlar bize mutfakta sunulan yemekler, bu yemeklerin hazırlanmasında kullanılan malzemeler ve miktarları ve yemek alışkanlıkları konusunda bilgi

²⁰ Vakıf muhasebe defterlerinin tarihi belgeler olarak önemini vurgulayan çalışmalar için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, ss. 243-246; ayn. yzr., “Edirne ve Civarındaki bazı imâret tesislerinin yıllık muhasebe bilançoları”, *Belgeler*, 1/2 (1964), s. 237-239; ayn. yzr., “Süleymaniye Cami ve imâreti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)”, *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, s. 109-112; ayn. yzr., “Fatih Cami ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, s. 297-341; ayn. yzr., “Ayasofya Cami’i ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, s. 342-379.

²¹ Muhasebe defterlerinin diğer arşiv kaynakları ile birlikte kullanıldığı çalışmalar için bkz., Suraiya Faroqhi, “Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth Century Documents”, *Turcica*, 1981, s. 90-121; Kayhan Orbay, “The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II’s Waqf in Amasya (1594-1657)”, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2001. Farklı bir değerlendirme için ayrıca bkz. Fatma Şensoy, “Ebubekir Paşa’nın İstanbul’daki Sıbyan Mektebi ve Sbil Vakfı’nın 1867-68 Yıllarına ait Muhasebe Defterleri Üzerinden Vakıflardaki Kayıt Düzeni ve Dinamik Yapı”, 13 (1), *Sakarya* 2018, s. 391-416; Fatma Şensoy, Muhasebe Defterlerinden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek-Bir Örnek XVIII. Yüzyıl”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Vakfı (MUFTAV)*, Sayı 7, 2014, s. 76-103.

²² Örn. bkz. Kayhan Orbay, “Structure and the Content of the Waqf Account Books as sources for Ottoman Economic and Institutional History”, *Turcica, Revue D’Etudes Turques*, 39, (2007), s. 3-48; ayn. yzr., “Account Books of the Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)”, *Accounting Historians Journal*, 40, (2013), s. 31-50; a.g.y, Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Başlarında Üç Şerefeli Camii Vakfı. “*H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*”, (2011), s. 159-165.

vermekte.²³ Bu bağlamda, mevcut çalışmada 18. yüzyılda Simâtü'l-Halil'in gelir- gider durumu, imârette pişirilen yemekler ve imâret çalışanları, yararlanıcıları gibi pek çok konuda detaylı bilgiler sunan Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA) *Evkâf Harameyn* Defterleri (EV.HMH.d) fonunda yer alan 1431 numaralı muhasebe defteri kayıtları vakfın 18. yüzyıl mali durumunun tespiti için detaylı bir şekilde incelenmişti.²⁴ Bu çalışmada ise ilgili muhasebe kayıtlarının *simâta* ilişkin sunduğu veriler esas alınarak, simâtın 1117-1118/1705-1707 ve 1118/1707-1708 cari yıllarına ait gelir-gider durumunun vakıf bütçesi içerisindeki yeri değerlendirilmeye çalışılacaktır.²⁵

Ahkâm defterleri de mütevellilerin vakfı zarara uğrattıkları, bu konunun vakıf hesaplarının görülerek teftiş edilmesi emri, mütevellilerin zimmetlerindeki vakıf malının alınması, vakıf görevlerine ve görevlilerine yapılan müdahaleler, vakıf gelirlerinin toplanması, gelirleri hizmetlerin görülmesi ve maaşların ödenmesine yetmeyen vakıflara dair hükümler gibi vakıflar konusunda çok sayıda değerli kayıtlar içerirler.²⁶ Çalışmada, VGMA'da bulunan *Mekke, Medine, Mısır Ahkâm Defterleri*'nde yer alan 84 kayıt incelemeye dâhil edilmiştir.²⁷ Bu kayıtların incelenmesi ile çoğunlukla el-Hac Beşir Ağa tarafından Dîvân-ı Hümâyûn'a vakıfla ilgili olarak gönderilen arzlar üzerinden pratikte vakfa ve simât'ın işleyişine ilişkin ne gibi uygulamalar olduğu ve bu uygulamalarda yaşanan sıkıntıların neler

²³ Örneğin, Fatih İmâreti'nden yemek alanların düzenlendiği bir tevzinâme Ünver tarafından yayınlanmıştır. Bkz. A. Süheyl Ünver, *Fatih Aşhânesi Tevzî'nâmesi*, Ankara 1953, s. 3-6; Barkan tarafından ise bir "defter-i aş" yayınlanmıştır bkz.. Barkan, "Bazı imâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları". İmârette pişirilen yemeklerle ilgili olarak Faroqi tarifleri konu alan bir çalışma yapmıştır bkz. Suraiya Faroqi, "Food for Feasts: Cooking Recipes in Sixteenth- and Seventeenth Century Anatolian Hostelrys (*imâret*)", in *Feeding People, Feeding Power, İmârets in the Ottoman Empire*, edited by Amy Singer, Christoph Neumann and Nina Ergin (Istanbul: Eren, 2007), pp. 197-208. Orbay ise imâretten ekmeğe, yemek ve nakid para alanların kaydedildiği *taamhoran* ve *fodulahoran* defterlerini muhasebe kayıtları ile birlikte değerlendirmiştir bkz. Kayhan Orbay, "Distributing Food, Bread and Cash: Vakıf Taamhoran and Fodulahoran Registers as Archival Sources for İmârets", *Feeding People, Feeding Power; İmârets in the Ottoman Empire*, İstanbul 2007, s. 171-196.

²⁴ Şerife Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı'nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu", *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 72 (2020/2): 77-114.

²⁵ BOA, EV.HMH.d: 1431.

²⁶ Ahkâm defterlerinin tarihi gelişimi, şekli yapısı ve içeriğine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri, Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S 5, İstanbul 2005, s. 110-111; Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK Yay., Ankara 2016.

²⁷ *Ahkâm-ı Mekke ve Medine ve Mısır* isimli 814 nolu defterde Kudüs vakıflarına ilişkin 51 ve 815 nolu defter ise 33 kayıt içermektedir. Defterlere ilişkin kısa bir değerlendirme için bkz. Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu*, s. 29-30.

olduğu sorularının cevaplanması amaçlanmıştır. Darüssaade Ağası el-Hac Beşir Ağa'nın ise *Haremeyn-i şerifeyne* yani Mekke ve Medine'ye, burada yaşayanlara ve buraya gelen hacıların hayrına vakfedilmiş dev bir vakıflar ağını idare etmek başlıca meşguliyetiydi.²⁸

Vakıfların yönetimi ve istihdam politikalarına ilişkin başvuracağımız temel kaynaklar ise *cihât, atık* (hazîne) *esâs/ şahsiyet* ve *hurûfât/askerî rûznâmçe* defterleridir. Vakıflara yapılan her türlü görevli tevcihâtının kaydedildiği defterlerde görevli değişikliklerinin nedenleri gerekçeleri ile kaydedilmiştir.²⁹

Öte yandan, müstakil olarak Osmanlı döneminde el-Halil kenti ve vakıflarına ilişkin çalışma sayısı oldukça azdır. Bu durumun istisnası olabilecek çalışmalar arasında Güler tarafından kaleme alınan çalışmalar sıralanabilir.³⁰ Yine Güler danışmanlığında Akkaya tarafından hazırlanan

²⁸ Bu görev, Haremeyn-i şerifeyn (Mekke ve Medine) için kurulan bir dizi önemli dini saltanat vakfının gözetimiyle kesinlikle bağlantılı olmalıdır. İmparatorluğun her tarafındaki toprak ve emlakten gelen gelirler bu vakıflara bağlılanıyor, vakıflar da Mekke ve Medine'nin yoksullarına ve bu iki şehre gelen Müslüman hacılara yiyecek, su ve diğer imkânları sağlıyordu. Örneğin, Hürrem Sultan Kudüs'te en büyük vakıflardan birini kurmuştu. Vakfiyesinde, vakfın Bâbüssaade Ağası tarafından gözetilmesini kesin şart koşmuştu. Bu atamadan kısa bir süre sonra Darüssaade Ağası, bütün Haremeyn vakıflarının sorumluluğuna getirilecekti. Başlangıçta Bâbüssaade Ağası bu vakıfların en üst nâzırı gibi işlev görüyordu, ama 1588 itibariyle Dârüssaade Ağası, bu mevkinin tek sahibi haline geldi. Detaylı bir inceleme için bkz. Jane Hathaway, *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 25.

²⁹ Vakıflara yapılan görevli atamalarının günü gününe tutulduğu ve güncellendiği, Hurûfât Defterleri Osmanlı idari yapısına göre kaza isimleri adı altında tutulmuşken, Atık Defterler vakıf adları altında kaydedilmiştir. Hurûfât Defterleri'nde bir kazada görev yapan ve Osmanlı toplum yapısı içerisinde '*askerî*' zümre olarak adlandırılan her türlü vergiden muaf yönetici zümreye ilişkin her türlü atama kaydı yer alırken, Atık defterlerde yalnızca vakıf çalışanlarına ilişkin kayıtlar yer almıştır. Bu kayıtlar da çoğunlukla hayrî vakıf olarak nitelendirdiğimiz kamusal vakıfların idari ve diğer personeline ilişkin bilgileri içermektedir. Defterlere ilişkin detaylı incelemeler için bkz. Mustafa Alkan, "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği," *XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006*, C.4, 2010, s. 825-842; Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, Vol. 5, Issue 1, (2013), s. 39-69; şerife Eroğlu Memiş, "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da 'Askerî Rûznâmçe Defterleri: Kazâ-i Kudüs-i şerif Örneği" *Vakıflar Dergisi*, 39 (2013): 115-146; Atık (hazîne) defterlerine ilişkin detaylı bilgi inceleme için ayrıca bkz. şerife Eroğlu Memiş, "Between Ottomanisation and Local Networks: Appointment Registers as Archival Sources for Waqf Studies. The Case of Jerusalem's Maghariba Neighborhood. Ordinary Jerusalem 1840-1940", *Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Angelos Dalachanis and Vincent Lemire (eds.), Brill Academic Pub., Leiden 2018, s. 75-99.

³⁰ Mustafa Güler, "The Role of the Ottoman Waqfs in the Solution of the Issue of Hebron with a Favor of Muslims," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Ocak

yüksek lisans tezi ve Güneş'in çalışması da bu kapsamda değerlendirilebilir.³¹ Bunun yanı sıra yukarıda künye bilgilerine yer verilen ve Haremeyn'e gönderilen surreler çerçevesinde Kudüs ve el-Halil surrelerini inceleyen çalışmalar da mevcuttur.³²

Çalışma konusunu oluşturan ve El-Halil külliyesinin önemli bir bileşeni olarak Halilürrahman İmareti çoğunlukla seyyahların, hacıların veya sufilerin çalışmalarında Kudüs bahsi içerisinde kısaca yer almıştır. İmarete ilişkin müstakil olarak yürütülen çalışma ise yine yok denecek kadar azdır.³³ Ancak kaynak olarak VGMA'da bulunan şahsiyet kayıtlarının esas alındığı çalışmada Akkaya, imâret hakkında kısaca bilgi vererek *imâret vakıfları* başlığı altında bir belge olmadığını belirterek, imâret çalışanlarının listesini surre defterlerine referansla sunmuştur. Çalışmada, farklı bir yöntemle Halilürrahman Vakfı *cami vakıfları* ve *imâret vakıfları* başlıkları altında incelenmiştir.³⁴ Mevcut çalışmada ise Halilürrahman Vakfı başlığı altında külliye içerisinde bulunan cami, imâret ve türbeler birlikte değerlendirilmiştir.

Bilindiği üzere, Osmanlı'da imâretler vakıf yolu ile vücuda gelir ve çoğunlukla cami, medrese, tekke, hangâh, bîmarhane gibi yapılardan oluşan vakıf külliyelerinin bir birimi olarak faaliyet gösterirlerdi. *İmâret-i dârü'z-ziyâfet* veya *imâret-i dârü'l-it'am* gibi çeşitli şekillerde de anılan imâretler, fakirlere yardım kuruluşları olarak da değerlendirilebilir.³⁵ Yukarıda da işaret edildiği üzere, Halilürrahman Vakfı da bir imâret-külliye olarak faaliyet göstermekte ve aynı adı taşıyan mescid, Peygamber kabirleri ve simât (sofra)'dan oluşmakta idi. Ancak külliyenin yüzyıllar boyu devam

2016, s. 27-35; a.g.y, "Halilürrahman'ın Dura Köyünde 1863 Yılında Yaşanan Bir Asayiş Meseleri", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, Kudüs Özel Sayısı, Sayı: 2 (Kış 2017): 58-75.

³¹ Yasemin Akkaya, *XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü'r-Rahman Vakıfları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012; Hasan Hüseyin Güneş, "17. Yüzyılda Kudüs Halilürrahman Vakfı Görevlileri ve Vakfın İşleyişindeki Rollerini," *Journal of History Culture and Art Research*, 7 (1), 647-662.

³² Bkz. Dipnot 9.

³³ Bu duruma istisna olabilecek bir tebliğ, *Institut français du Proche-Orient* (IFPO) tarafından düzenlenen "Antik Çağdan Günümüze Yakın Doğu'da Hayırseverlik ve İnsani Yardım" başlıklı uluslararası sempozyumda sunulmuştur. Kitap bölümü olarak yayınlanması planlanan tebliğde, *Simâtü'l-Halil*'in önemi "yardımseverlik" kavramı çerçevesinde tartışılmıştır. Şerife Eroğlu Memiş, "Feeding only for the Face of God: Functioning of the *Simât al-Khalil* during the 18th Century", *Charity and Humanitarian Action in the Near East from Antiquity to the Present Day (17-18 November 2019)*, Institut Français du Proche-Orient (Ifpo), Amman/Jordan.

³⁴ Akkaya, "XIX. Yüzyılda", s. 26, 43-44.

³⁵ Halil İnalçık, "Istanbul: An Islamic City," *Journal of Islamic Studies*, 1 (1990), s. 10-11; Amy Singer, "İmâret," *The Ottoman World*, ed. C. Woodhead, London 2012, s. 72-85.

ettirdiği temel fonksiyonu el-Halil'de yerleşik olan fakir ve ihtiyaç sahipleri ile kente gelen hacı, sufi ve seyyahların doyurulmasıdır. Aşağıda detaylı bir şekilde incelenecek olan muhasebe kayıtlarından da görüleceği üzere, *simât*, külliye'deki diğer herhangi bir kurumdan daha fazla yıllık vakıf gelirlerinden pay almıştır. Ve de, külliye'nin en önemli yapısı olarak külliye'ye kendi adını vermiştir.

Osmanlı Dönemi'nde el-Halil kenti ve vakıflarına ilişkin mevcut literatüre katkı sunmayı amaçlayan çalışma çerçevesinde, vakıfların içinde buldukları sosyal ve ekonomik koşullar ile ilgili bilgiler sunmaları bakımından genel olarak sosyal ve ekonomik tarih için olduğu gibi vakıflar açısından da değerli kaynaklar niteliğindeki defterlerde yer alan kayıtlara, bu yazının sınırları içerisinde söz konusu Halilürrahman Vakfı simâtının 18. yüzyıldaki durumunu tespit etmeye yönelik örnekler üzerinden yer verilmiştir.

1. Osmanlı Algisında el-Halil Kenti ve Haremü'l-Halil

Meier, 16. yüzyıl ortalarını, Osmanlı yönetim merkezinin bir bütün olarak *Bilâdü's-Şam*'ın güneyine yönelik tutumlarında bir dönüm noktası olarak değerlendirir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Şam'daki faaliyetlerinin, bölgeyi geliştirmekte olan bir Osmanlı devlet ve yönetim anlayışına entegre etmeye yönelik uygulamalar çerçevesinde görülmesi gerektiğini dile getirir. Meier, bu alanı imparatorluk muhayyilesi ile bütünleştirmek idealinin en önemli ayağı olarak hac organizasyonunu görür. Fetih'ten sonraki yarım yüzyılda, hacıları çekmek veya bu bölgelerde seyahat etmeyi kolaylaştırmak için imparatorluk merkezince önemli sayıda girişimler gerçekleştirilir.³⁶ Kudüs'te bulunan Haseki Sultan İmâreti ile el-Halil'de bulunan Simâtü'l-Halil'de yürütülen faaliyetleri bu idealin önemli bileşenleri olarak ifade eder. Aynı zamanda da fiziki olarak bu yapılar, Osmanlı idaresinin ilk yüzyılına ait simge yapılardandır. Öte yandan 18. yüzyılda, belirli bir düzen ve intizam ile yerine getirilen hac organizasyonu çerçevesinde İstanbul'dan Şam'a, oradan Medine ve Mekke'ye, bazen Kudüs'e ve el-Halil'e geçilen yollar boyunca inşa edilen kervansaraylar, hanlar ve hamamlar, şehirler, kasabalar ve menzilhanelerin inşası bu bakış açısının ulaştığı noktayı göstermektedir.³⁷

³⁶ Astrid Meier, "For the Sake of God Alone? Food Distribution Policies, Takiyyas and İmârets in Early Ottoman Damascus," in *Feeding People, Feeding Power: İmârets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin, Christoph K. Neumann, and Amy Singer, Eren Yayınları, İstanbul 2007, s. 122-123.

³⁷ Hac yolunun düzenlenmesine ilişkin bazı incelemeler için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, (Ankara 1972), 40-42; Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 129;

Osmanlı merkezi yönetiminin bu bakış açısının önemli bir göstergesi olarak *Simâtü'l-Halil*'de fakirlerin doyurulması geleneği Osmanlılardan önceki İslam devletleri arasında da yaygındı. Ancak Mekke, Medine ile El Halil gibi kutsal şehirlerin dışında pişmiş sıcak yemeklerin yıl boyunca bu amaçla tasarlanmış özel bir binadan çok sayıda kent sakinine günlük dağıtımı yeni bir Osmanlı uygulaması olarak değerlendirilmektedir.³⁸ Bu durumun istisnalarından Mekke ve Medine'de, düzenli tahıl dağıtımı için en azından Memlûklere dek uzanan daha eski bir donanımına sahipti. Öte yandan, el-Halil örneği Osmanlı öncesi dönemin en tanınmış örneğidir. İbrahim Peygambere atfedilen, İbrahim'in Sofrası fakir ve muhtaçlara yüzyıllar boyunca hizmet etmiştir. Sunulan bu hizmetler bir hayırseverlik faaliyeti olarak değerlendirilirken aynı zamanda da kutsallığın bir ölçüsünü de içeren Cuma ve bayram günlerinde ikram edilen özel yemekler ve ziyâfetler imâretteki standart uygulamalardandı.³⁹

Simâtü'l-Halil ise Osmanlı algısında Mekke, Medine ve Kudüs'teki Osmanlı Devleti'nin vakıf-imâret külliyeleri zincirinin bir halkasını oluşturmuştur. Burada sunulan hizmetlerin devamlılığı Osmanlı sultanının Müslüman devletler nezdindeki imajını da korumaktaydı. I. Selim döneminde Suriye, Mısır ve Hicaz'ı ele geçirilmesi ile aynı zamanda da haccın idaresi ve organizasyonu Osmanlı Devleti'ne geçmişti. Bundan sonra Osmanlı hem üç kıtaya yayılan bir imparatorluk mahiyeti taşıyor hem de Müslüman memleketlerin dini lideri olma vasfına erişiyordu.⁴⁰ Böylece, Yavuz Sultan Selim, Osmanlı padişahına Mekke ve Medine'nin hizmetkârı demek olan *hâdimu'l-harameynü's-şerifeyn* vasfını kazandırırken,⁴¹ daha sonra yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi, *halife-i rûy-ı zemîn*, sıfatını benimseyen Sultan Süleyman için tüm Müslümanların koruyucusu olduğunu fiilen ispat etmek dünya çapında bir siyasi güç olma politikasının uzantısı olarak daha da önemli hale geliyordu.⁴² Bu bağlamda, El Halil ve Kudüs kentlerinde bulunan bu imâretler Mekke ve Medine'dekilerle beraber

A. Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı XX, (İstanbul 2000): 73-76; Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982, s. 100.

³⁸ Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, Albany 2002, s. 148-149.

³⁹ Singer, "Serving up Charity", s. 493.

⁴⁰ Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton University Press, Princeton 1980, s. 108.

⁴¹ Feridun M. Emecen, "Kuruluşta Küçük Kaynarca'ya," Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.) *Osmanlı Medeniyeti ve Tarihi*, Cilt I, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1994, s. 32.

⁴² Halil İnalçık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, C. 1, Çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 56.

İslam'ın dört kutsal şehrinin her birinde fakir ve muhtaçlarla birlikte, buraları ziyaret eden hacıların ve sufilerin doyurulması bu organizasyonda önemli bir yere sahipti. Kudüs ve el-Halil'de bulunan imâretler oldukça büyüktü ve kutsal şehirlere gelen hacıların devamlılığının sağlanması ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda önemli rolleri icra etmekte idi.

Yüzyıllar boyunca hac niyeti ile Mekke ve Medine'yi ziyaret eden Müslüman hacıların ise, ayet ve hadislerde faziletleri övülen, ziyaret edilmesi tavsiye edilen Kudüs'e "*kesr-i sevâb*" yani sevaplarını artırmak niyetiyle gelmişlerdir.⁴³ İslâm'ın erken dönemlerinden beri Müslümanlar için özel ve kutsal bir yeri olan Kudüs, Haremeyn'den sonra üçüncü kutsal yer olup meşhur bir söze göre; '*ulâ al-kibleteyn, sânî al-mescideyn ve sâlis al-haremeyn* (ilk kible, ikinci mescid, üçüncü Harem)'dir. Şehrin bir ziyaretgâh olarak önemi, hadis-i şeriflerle sabit olup yerel geleneklerle evvelce şekillenmişti. Ancak Haçlı Seferleri esnasında bu ehemmiyet daha da arttı.⁴⁴ Hacıların yanı sıra, İsrâ ve Mi'râc hâdiselerinin sırlı yönü İslâm dünyasındaki sufileri de büyülemiş; onları "*sünneti yerine getirme, günahlardan arınma, Hak katına çıkma, bir şehîd sevabı alma ve cehennem ateşinden korunma*" vesilesi olarak Kudüs'e çekmiştir. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'de de "*etrafi mübarek kılınan*" bu beldenin bereketi ve Mi'râc ile olan irtibatı genelde bütün Müslümanlar ve husûsen de sufiler için her daim bir çekim merkezi olmuştur. İstanbul'dan Mekke'ye giden güzergâha yakın olduğu için Osmanlı hacıların da hacca giderken Kudüs ve el-Halil kentlerini de sık sık ziyaret etmişlerdir.⁴⁵

Buna bağlı olarak da, Osmanlı Dönemi'nde el-Halil'de bulunan Halil İbrahim Sofrası'na ilişkin en önemli kaynakları, hacı, sufi, seyyah olarak kenti ziyaret edenlerin anlatıları oluşturur. Bu metinlerden örneğin hac seyahatnâmeleri, bir hacı adayının kutsal yerleri bulabilmesi ve hac vecibelerini doğru ve ağırbaşlı bir biçimde yerine getirebilmesi gibi pratik amaçlarla yazılmıştır.⁴⁶ Hac seyahatnâmelerinde *Simâtü'l-Halil*'den bahseden eser oldukça sınırlı sayıda olmakla birlikte, diğer bazı eserlerde de el-Halil anlatıları iki konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilkinde Haremü'l-Halil tasvir edilirken ikincisinde külliye içerisinde yer alan

⁴³ Şerife Eroğlu Memiş, "'Nebzetü'l-Menâsik': en-Nakşibendi el-Muradi'nin Hac Rehberi'nde Kudüs Bahsi", *Dini Tarihi ve Edebi Açıldan Kudüs*, DBY Yay., İstanbul 2018, s. 170.

⁴⁴ Gisela Prochazka-Eisl, "Evliyâ Çelebi ve Kudüs'teki Kutsal Yerler", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, Nuran Tezcan (yay.), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 347-348.

⁴⁵ Memiş, "Nebzetü'l-Menâsik", s. 173.

⁴⁶ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, (1517-1638), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 14.

Peygamber makamları ve buralarda okunacak dualara yer verilmiştir.⁴⁷ Örneğin, en-Nakşibendî el-Muradî H. 1170 senesi başında (M. Eylül-Ekim 1756) hac sonrası telif ettiği “*Nebzetü'l-Menâsik*” adlı yazma eserde Halilürrahman’dan şöyle bahseder:

“*Bu fasl Hazreti İbrâhim ‘aleyhi’s-salâtu ve’s-selâmın kabri şerîflerinin mahallini ve ziyâretlerini ve kabri şerîfleri civârında olan kabri şerîfleri ve bunların dahî ziyâretlerini beyân ider. Ma’lûm ola ki; Hazreti İbrâhim ‘aleyhisselâmın kabri şerîfleri Kudüs-i Şerîf’in hâricinde olan Habrûn didikleri mevzı ‘de vâki’ Mescid-i İbrâhim ve Mescid-i Halîl demekle ma’rûf Mescid-i Şerîfidir. Ve kabri şerîfleri civârında zevce-i muhteremeleri Sâre Hazretlerinin ve İshâk Peygamber ‘aleyhisselâmın ve zevceleri Rifâ Hazretlerinin ve Yağkub Peygamber aleyhisselâmın ve zevceleri Likâ’nın ve Yusuf Peygamber aleyhisselâmın kabri şerîfleri vardır. Her kimse ki bu kabri şerîfleri ziyâret murâd eylese müstehâb olan ile ibtidâ-i ider...*”⁴⁸

Osmanlı Dönemi’nde kaleme alınan diğer pek çok çalışmada benzer bir yol izlenmişken,⁴⁹ bunlardan Hıfzî, *Mir’ât-ı Kudüsî* adlı eserinde el-Halil’i daha ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.⁵⁰ Hıfzî, Kudüs ve el-Halil’in faziletlerini anlatan Türkçe eserlerin sayıca az olması üzerine 1051/1641 yılında kaleme aldığını belirttiği eserinde, “*İbrahim aleyhisselâmın kabrin ziyaret eylemek fukarânın hüccetidir, ağniyânın derecâtıdır.*” sözüne yer vermiştir. Yine aynı eserinde, Eba Bekir Eskâfî’nin Hz. İbrahim makamını görmek için 4000 altın sadaka verdiğiinden de bahseder.⁵¹

2. *Simâtü'l-Halîl* ya da Halil İbrahim Sofrası: Yüzyıllarca Sürdürülen Gelenek

⁴⁷ Mazioğlu, *Ahmed Fakih*, s. 36, 38.

⁴⁸ Eroğlu Memiş, “*Nebzetü'l-Menâsik*”, s. 182-187.

⁴⁹ Benzer anlatılar için bkz. Derya (Kaya) Yıldırım, *Fezâyilü'l-Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kuds*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010, s. 3-5; Menderes Coşkun, “Stations of the Pilgrimage Route From Istanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the *Menâzilü't-Tarik ilâ Beyti'llâhi'l-'Atık* by Kadri (17th century),” *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, İstanbul 2001, s. 322; Ali Rıza Ayar, Abdurrahman Eşref Efendi’nin (öl. 1738) ‘*Mir’âtü’s-Safâ*’ Adlı El Yazmasının Tanıtılması”, *Uluslar arası Amasya Sempozyumu*, (4-7 Ekim 2017), *Bildiriler Kitabı 2. Cilt (Edebiyat, Dil, Kültür)*, Kitabek, Amasya 2017, s. 777, 783; Eroğlu Memiş, “*Nebzetü'l-Menâsik*”, s. 182,187; ayn. yzr., “Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnameleri: Morali Bahtî’nin ‘*Manzûme fi Menâsiki'l-Hacc*’ı Örneği”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018)*, Ankara 2018.

⁵⁰ Bilge Karga, *Hıfzî’nin Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği, ve Mirât-ı Kudüs (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 143-149.

⁵¹ Karga, *Hıfzî’nin Hayatı*, s. 147.

Daha önce belirtildiği gibi, tüm imâretler vakıfların bir parçası olarak kurulur ve servis ettikleri yemekler için tarifler (veya en azından malzemeleri) genellikle vakfiyelerinde belirtilirdi.⁵² Ancak *Simâtü'l-Halil* için böyle bir vakfiyeden söz etmek mümkün gözükmemektedir. Öte yandan, az sayıda olmasına rağmen, Osmanlı ve yabancı gezginlerin raporları, imâretlerde gördükleri misafirperverliği ve günlük ve Cuma ve bayram günlerinde servis edilen yemekler de dâhil olmak üzere yemeklerin ayrıntılı açıklamalarının yanı sıra, servis edilen yiyeceklerin miktarları ve yemek yeme düzeni hakkında bazı bilgiler sunmuşlardır. Bu eserlerden *Simât*'a ilişkin en erken anlatının sahibi ve 11. yüzyılın İranlı gezgini Nâsır-ı Hüsrev, seyahatnâmesinin el-Halil ziyareti kısmında Haremü'l-Halil ve burada bulunan kabirleri detaylı bir şekilde anlattıktan sonra, el-Halil'e her kim gelirse ona günde bir somun ekmek, zeytinyağıyla pişirilmiş mercimek çorbası ve kuru üzüm verildiğini belirtir.⁵³ Bu geleneğin ise Hz. İbrahim zamanından beri devam ettirildiğini de ifade eder.⁵⁴ İmâretteki etkinliği ise şöyle anlatır:

“Meşhetteki maksurenin damına, oraya gelen konuklar için hücreler yapmışlar. Köylerde ve Beytü'l mukaddes hâsulatından birçok vakıfları var. Orada en fazla arpa var, buğday az. Zeytini de çok. Konuklarla, yolcular ve ziyaretçilere ekmek ve zeytin verirler. Orada katır ve öküzle döndürülen birçok değirmenler var. Bütün gün un öğütmede kızcağızlar var, bütün gün ekmek pişirmedeler. Ekmeklerinin her biri, bir batmandır. Oraya gelen herkese günde bir somun ekmekli bir kâse zeytinyağı ile pişmiş mercimek ve kını üzüm veriyorlar. Gün olur ki oraya beş yüz kişi gelir, hepsinin de yemeği hazırlanmıştır.”

Nâsır-ı Hüsrev'in anlatısında dikkat çeken ilk husus *simâta* sunulacak hizmetler için gelir kaynağı sağlayan vakıf köylerden ve Kudüs gelirlerinden aldığı tahsisatlar bahsidir. Sonrasında vakfın gelirleri arasında arpa ve zeytinin çokluğu, buğdayın azlığından bahseder. Herhangi bir ayırım yapılmadan herkesin imârette yemek yiyebileceği kaydedilmiştir. İmârette her biri bir batman şeklinde ölçülerek sunulan ekmeklerin hazırlanmasında bir taraftan çok sayıda değirmende un öğütüldüğü, diğer taraftan da gün boyu ekmek pişirildiği tasvir edilmiştir. Haremi ziyarete gelen herkese günde bir somun ekmekli bir kase zeytinyağı ile birlikte pişmiş mercimek ve

⁵² Barkan, “İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, s. 239-240.

⁵³Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 57-58.

⁵⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s.53.

kuru üzüm verdiklerini, bazen ziyaretçi sayısının 500'ü bulunduğunu belirtmiştir.

16. yüzyıl başlarında kenti ziyaret eden yerel vakanüvis Mucîreddin el-'Uleymî el-Hanbelî (öl. 927/1521) ise imârette perşembe akşamları iç pilavla (*ruzzü'l-mufalfal*) nar tanesi ikram edilirken, sofradaki günlük tayının hâlâ mercimek çorbası olduğunu gözlemlemiştir. Bayramlarda ise daha zengin yemekler pişirildiğinden bahisle imârette Cuma ve bayram günlerinde ziyaretçilere farklı bir menü sunulduğuna işaret etmiştir.⁶⁹ Mucîreddin sofralardaki günlük kuralları da şöyle anlatıyordu:

“İşte bu, Değişçe denilen Hz. İbrahim'in sofrası, Allah'ın selamı üstüne olsun; mutfak kapısında her gün ikindi namazından sonra, cömert sofraya oturma zamanı davul çalınır. Kent halkı ve mümin misafirler oradan yemek yerler; ekmek günlük yapılır ve üç kere dağıtılır: Kent halkına sabah erken ve öğle namazından sonra, ikindi namazının ardından da kent halkıyla yeni gelenlere genel bir dağıtım yapılır. Her gün pişen ekmek miktarı 14.000 yassı somundur, ama bazen 15.000 adete ulaştığı da olur. Vakfın kapasitesine gelince onu belirlemek zor; herkes onun cömert sofrasına buyur edilir, zenginler de fakirler de.”

Mucîreddin, Halil İbrahim sofrasını *değişçe* olarak adlandırmıştır. *Değişçe* kelimesi, sözlükte (tahılı) öğütmek, ezmek anlamına gelen *deşşe* fiilinden gelir.⁵⁵ *Değişçe*, bu nedenle ezilmiş buğday ve tereyağı ile yapılmış bir çeşit lapa anlamına gelmekte idi. Kuvvetle muhtemeldir ki, ikram edilen yemek nedeniyle Memlûkler Dönemi'nde simât, *değişçe* olarak adlandırılmış olmalıdır. Zira Memlûk Sultanı Kayıtbay el-Halil'de bulunan mutfağın modelinin ardından buğday ve yağdan yapılmış bir yemek olan *değişçenin* dağıtımı için de Medine'de benzer bir imâret kurmuştur.⁵⁶ Memlûklerin son döneminde Kudüs ve el-Halil kentlerinin tarihini anlattığı çalışmasında Mucîreddin, imârette ikram edilen yemeği buğday aşısı anlamına gelen *değişçe* olarak adlandırmıştır. Kayıtbay'ın da *değişçe* adı verilen buğday ve yağdan oluşan bu yemeğin dağıtılmasını şart kıldığı Medine'deki imâreti için el-Halil'de bulunan imâreti örnek aldığını belirtmiştir.⁵⁷

Simât'ta yemeğin ne şekilde dağıtıldığına ilişkin bilgiler de sunan Mucîreddin, her gün ikindi namazından sonra sofraya oturulduğu ve oturmadan önce de simâtın kapısında davul çalınmak suretiyle kent halkı ve misafirlerin yemeğe davet edildiği anlatılmıştır. Günlük yapılan ekmeklerin, sabah erkenden, öğle namazından sonra ve ikindi namazının ardından günde

⁵⁵ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay., İstanbul 2012, s. 305.

⁵⁶ Behrens-Abouseif, “Qâyâtây's Foundation”, s. 65.

⁵⁷ el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celîl*, s. 94.

üç kez dağıtıldığı kaydedilmiştir. Günde 14.000 ila 15.000 adet arasında değişen sayılarda yassı somun ekmek pişirildiği bilgisi de ilave edilmiştir. Zengin, fakir ayırt edilmeden herkesin davet edildiği sofraya bu imkânları sağlayan Halilürrahman Vakfından da bahseden Mucîreddin vakfın kapasitesini belirlemenin de güç olduğunu belirtir.⁵⁸

Nâsır-ı Hüsrev'e göre *simât*ın kapasitesi hakkında daha detaylı bilgiler sunan Mucîreddin, *simât*'ta bahşedilen nimetler için yürütülen işlerin kapsamını vurgulamak amacıyla, ekmek pişirmek için üç fırın, hazırlamak içinse kalabalık adamların tahıl öğütmekten, ateşi körüklemekten ve diğer gerekli işlerden başını kaldırmadığı, buğday dolu ambarların üstündeki dört değirmeni sayar. Burasının dünyanın harikaları arasına alınması gerektiğini; krallarda bile böylesinin az görüldüğünü de ilave eder.⁷⁰

17. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi ise Mucîreddin'den yaklaşık iki yüz yıl sonra ziyaretinde kaleme aldığı seyahatnâmesinde *simâtı* anlatırken, "*mücâvirîn ve müsafirîn matbahı*" olarak tanımladığı imârette dağıtılan buğday çorbasının lezzetini hiçbir vezir sofrasında bulamadığını şöyle aktarır:

"...matbahı Hazreti İbrahim Halilullah Subhu mesa fukarayı billâha ve âyende ve revendiye nîmeti bezli (bezl) etmek için tablı Halili getürdügelüb ahali (i) şehire ilân oldukda azameti Huda olkadar âdem cem olub her kes kas'asın şorbayı Halil ile pür idüb ehli iyalleri ile keşafırlar Hakir dahi teberrüken ol fukaralar bölüğünden olub bir sahan buğday çorbası aldım Huda âlimdir bir vüzeranın ve bir ulemanın taamında o lezzeti müşahede etmedim. Bu güruhu enbuh gidüb ardı sıra müteaddid âdemler ve bazı huddamları bakır sahanlar ile gelüb bunların cümlesine pilav ve yahni ve zerde ve şorba bezl olunur. Zira bunlar eimme ve hutaba ve meşayihun ve mürtezikadırlar..."⁵⁹

Evliyâ, kendisini fukarânın arasında bulunmakla şanslı addeder zira bu imârette dağıtılan buğday çorbasının oldukça lezzetlidir. Kentin fakirlerinin ardından çok sayıda kişi ve bazı hizmetliler bakır sahanları ile gelirler ve imârette pişirilen pilav, yahni, zerde ve çorbadan bol bol alırlar. Çünkü bu hizmetliler Haremü'l-Halil'de imam, hatip, şeyh ve vakıftan tayinat alan diğer kişilerdir.

Seyahatnâmenin devamında günlük ve Cuma ve bayram günlerinde imârette pişirilen yemekler şöyle anlatılır:

⁵⁸ el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-Celil*, s. 94.

⁵⁹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 510.

“...Aşçı başı kelamile ruz merre yed(i) bin sahan taam bezl olunur. İşte cümle bu yedi kazandır didi Amma Huda alimdir bin kazgan taam o taşınan sahanlara yetişmez Amma Cenabı Bari berekâtı Halil virmiş Acib acib hikmetdir Asla bu taamlardan maada leylei cum'ada seüdlü aş veydiş Halil palûzesi bîmtinan çıkub cemii âyânı şehre mebzul olub (Âyet) vemâ gaderallahu hakkahû kadrihû fehvasınca bir bir beyaz nan dahi virirler Amma gayri günlerde bir yekmî/yükmi bin esmerüllevin ekmek virirler Ve bu leylei cum'ada ta vaktülaşayedek mehterhane ve tabıl ve nakkare ve kös ve nefir ve kudume turalar uruldukda dağ ve taşlar ve ra'id var gürler Hulâsa-i kelâm bu şehir halkının ağni(y)ası ve fukarasının hanelerinde ateş yanub nîmet bişmez Meğer cenaze guslü için ateş yakalar Andan malûmdur kim filân kişinin hanesinde ateş yanar Acaba aslı ne ola Mevtası ola Yahud müsafiri ola deyu o hane sahibinin halin bu gûna süal iderler Bundan maali kelâm oldur kim Hazreti İbrahim Halilullâhın nîmetile mücâvirîn ve müsafirîn matbahı Halilden geçinirler Ve bu matbahda Hazreti İbrahim zamanından beru ateş sönmemiştir Daimüddehr ilâ yevmilkıyâme müebbed ola Âmin Ya Muin.”⁶⁰

Evliyâ'nın anlatımında Halilürrahman imâretinde her gün 7000 sahan yemek dağıtıldığına yer verilir. Cuma geceleri sütlü aş ile Halil palûzesi olarak adlandırdığı iki çeşit tatlının çıktığını ve bir de beyaz ekmekle beraber kentün önde gelenlerine dağıtıldığını belirtir. Diğer günlerde ise esmer undan imal edilen bir ekmek dağıtılır. Cuma geceleri halkın imarete davet edilmesini de tasvir eden Evliyâ, şehirdeki zengin-fakir bütün halkın evinde yemek pişmeyip herkesin bu sofradan geçindiğini kaydeder. Eğer ki kent halkından birilerinin evinde ateş yakılsa bunun iki şekilde değerlendirildiğini belirtir. Buna göre ya ateş yanan hanede bir cenaze vardır ya da ateş yakan kişinin Yahudi bir misafiri vardır.⁶¹

Evliyâ'dan yaklaşık 19 yıl sonra, 1101/1690 yılında el-Halil'i ziyaret eden en-Nablusî, eserinde yazdığı kasidesinde İbrahim peygamberi “*Ey Allah'ın dostu ve peygamberi, peygamberlerin atası, misafirlerin babası, cömertlerin en cömerdi*” olarak tanımlar.⁶² en-Nablusî ziyareti esnasında “tekiyye” olarak adlandırdığı sofradan pek etkilenmiş ve bu konuda Mucîreddin'den uzun alıntılar yapar.⁶³ en-Nablusî'nin anlatıları da bu simâtta faaliyetin hiç bitmediğini ortaya koyar.

⁶⁰ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 511.

⁶¹ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, 511.

⁶² En-Nablusî, *el-Hadra el-Ünsiyye*, 67.

⁶³ En-Nablusî, *el-Hadra el-Ünsiyye*, 252.

Simâtta 18. yüzyılda sunulan yemekler hakkında ise, Dîvân-ı Hümâyün'a Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı Nâzırı Darussaade Ağası el-Hac Beşir Ağa tarafından gönderilen arz üzerine kaleme alınan ve 17 Safer 1193/6 Mart 1779 tarihli *emr-i şerîfte* şöyle bahsedilmiştir:

“... *bâ fermân-ı ‘âlî mahfûz olan defterde vakf-ı şerîf-i mezkûre kurâ ve mezâri‘ vâridâtından vezâyif-i hademe ve simât-ı kerîm mesârîfe ve ta‘yinât ve emânât-ı misafirîn ve mücâvirîn ve muhtacîn için tabh olunan nân-ı azîz ve şorba için hınta ve pilav ve zerde için pirinç ve lahm ve hatab ve zehâyir-i sâire ve şem‘-i ‘asel bahaları ve mesârîf-i ta‘mirât ve levâzımı mühimmeye sarf olunmak üzere târîh-i mezkûrede olan mesârîfin mecmu‘ı dokuz bin sekiz yüz yirmi kuruşa bâliğ olmuş olmadığı...”⁶⁴*

Bu kayıtta vakfın köy ve mezraa gelirlerinden görevli ücretleri ve *simât-ı kerîm*in masrafları, tayinatlar ile misafir ve mücâvir ve ihtiyaç sahipleri için pişirilen ekmek ve çorba için buğday; pilav ve zerde için pirinç, et ve odun ve diğer hububatlar ve balmumu ücretlerine ve tamir masrafları ile diğer önemli ihtiyaçlar için söz konusu tarihte masrafların toplamının 9820 kuruşa denk gelmediği kayıtlıdır. Bu bilgiden aşağıda detaylı bir şekilde incelenecek olan muhasebe kayıtlarından vakfın gelir ve gider kalemleri kabaca tespit edilebilir. Öte yandan, bu hüküm simâtta pişirilen yemekler ve vakıftan yararlananlar hakkında da bilgi verir. Yani, 18. yüzyılın ortalarına ait bu kayıtta *simâta* gelenlere hala ekmek, buğday çorbası ve zerde pişirildiği görülmektedir. Bu da imâretteki etkinliğin 18. yüzyılın ortasında da gelenek olduğu üzere devam ettiği işaret eder.

3. 18. Yüzyılda *Simâtü'l-Halil*

“... *imdi mütevellî-i mûmâileyh tarafından işbu sene-i mübârekeye mahsûben lede‘l-istizân kaimumakâm ta‘yin eylediği çukadarlarından Mustafa Halîfe ve Kudüs-i Şerîf Kadısı ve Şeyhü‘l-haremi ve Halilü‘r-rahman Şeyhi ve türbedârları ve vakf-ı şerîf-i mezbûr kâtibleri vesâir el-müşrif hademe ma‘rifetleri ve bu defa hâssa mübâşir ta‘yin olunan [boşluk] mübâşeretiyle vakf-ı şerîfin bi‘l-cümle kurâ ve mezâri‘ ve musakkafât ve tayyarât-ı sâiresi vâridatı düsturu‘l-‘amel tutulan Receb Paşa tahrîri üzere dikkat ve teharri ve ol-makâm-ı ‘aliyyede hademe vâzâyifiyle simât-ı kerîm mesârîfi ve .....müsafirîn ve muhtacîn için tabh olunan nân-ı azîz ve şorbaya iktizâ eden hınta ve pilav ve zerde için muktazî olan ürz ve lahm ve hatab ve zehâyir-i sâire ve şem‘i ‘asel bahaları ve levâzım-ı mühimmeden ise yegan*

⁶⁴ VGMA, 815: 144-145.

yegan teftiş ve tefahhus ve kemâl-ı taharri ve dikkat olunarak zâhire ihracı ve nizâm-ı mu'tebere-i kadîmesine tatbîk olunarak fi mâ ba'du düsturu'l-amel tutulmak için memhûr ve müzmâ defteri tahrir ve iktizâ iden mahallere kayd için der 'aliyyeye ba's ve tisyar ve bu.....ile irâd-ı vakf-ı şerîfden ve yahud hakk-ı fukarâdan bir akçe ketm ve ihfâsına ve mücerred ekl ve bel' için kizib ihtiyariyle ziyâde tasadduk beyânî ve havme-i vakıfdan tâm-ı ham tebeyyün ile ziyâde vazîfe ve mu'ayyenât talebi ve vücûh-ı sâire ile bir ferde hilâf-ı rıza hareket itdirilmeyüb ve kurâ ve mezâri' ve müstegillât-ı sâire vakfa vülâd ve hüddâm ve zabıtân vesâir tevâyifden bir ferde dahâlet hüsn-ü ta'arruz itdirilmeyüb bi'l-cümle hasilât ve varidâtı kaimumakâm-ı mumâileyh ma'rifetiyle vakf-ı şerîf için cem' ve tahsil ve simât-ı kerîm masârifi ve masarîfât-ı sâire-i mu'ayyenesiyle sarf ve kemâl-ı sadâkat ve istikâmet üzere hıfz eyleyüb umûr-ı vakf-ı şerîfi hilâf-ı rızâ-yı hümayun bir ferde müdâhil itdirilmemek ve işbu nizâm ilâ...''⁶⁵

Yukarıda kısa bir bölümü iktibas edilen Dîvân-ı Hümayûn'dan gönderilen 17 Safer 1193/ 06 Mart 1779 tarihli *emr-i şerîf*'in burada daha geniş bir kısmına yer verilmiştir. Bu yazıda Halilürrahman Vakfı'nın işleyişi ve simâtın faaliyetleri tanımlanmıştır. Buna göre; vakfın mütevellisinin kaymakam tayin ettiği vakfın çukadarlarından Mustafa Halife, Kudüs Kadısı, Şeyhü'l-Haremi, Halilürrahman şeyhi ve türbedârları ve vakfın kâtipleri ve diğer hizmetliler marifetiyle ve hâssa mübaşir/kontrolör tayin edilen kişinin nezâretleri ile vakıf gelirlerinin toplandığı kaydedilmiştir. Toplanan bu gelirler ile simâtın masrafları ve simâtındaki misafirler, mücâvirler, ihtiyaç sahipleri için pişirilen ekmek ve çorba için gerekli olan buğday; pilav ve zerde için gerekli pirinç, et, odun, diğer zahireler (hububat) ile bal mumu masraflarının tek tek kontrol edilmesi ve nakliyesinin de eskiden beri süregelen düzen üzere uygulanması emredilmiştir. Bu detayların da yine usul olduğu üzere mühürlenmiş ve imzalanmış deftere yazılması ve gerekli diğer yerlere de kaydedilmesi istenilmiştir. Yazının devamında imâretin işleyişine yönelik sunulan bilgiler arasında vakıftan veya fakirlerin hakkından 1 akçe saklanması veya çeşitli gerekçelerle fazla tüketilmesi yasaklanmıştır. Yine olmayacak gerekçeler göstererek vakıftan fazla ücret talep edenlere ve diğer gerekçelerle herhangi bir kişinin vakıf şartlarına uygun olmayan taleplerine rıza gösterilmemesi emredilmiştir. Vakfın köy, mezraa ve diğer gelir getiren mülklerine sancakbeyleri, yardımcıları, zabıtalı ve diğer taifelerden kimsenin müdahale ettirilmemesi istenilmiştir. Vakfın bütün mahsulleri ve gelirlerinin kaymakam-ı müteveli marifetiyle toplanarak, tahsil edilmesi ve *simât-ı kerîm* masrafı ve diğer masrafları

⁶⁵ VGMA, 814: 144-145.

karşılığında sarf edilerek, kalan kısmının sadâkat ve dürüstlük üzere korunması emredilmiştir. *Rızâ-yı hümâyûn* yani Osmanlı merkezi yönetiminin onayı dışında hiç kimsenin vakfın işlerine müdahale ettirilmemesi ve bu nizam üzere vakfın faaliyetlerine devam etmesi emredilmiştir.

1760 yüzyılı sonlarına tarihlenen *emr-i şerîf*in yukarıdaki kısmı vakfın ve simâtın işleyişine ve gelir-gider durumlarına ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bilgileri biraz daha detaylandırmak adına vakfın yüzyılın başına tarihlenen muhasebe kayıtlarının ilgili kısımları çalışmanın sonraki başlığı altında incelenecektir.

3.1. Halilürrahman Vakfı'na ait Muhasebe Defterleri

İmâretler, sunmuş oldukları hizmetler ve sahip oldukları önem bakımından vakıf bütçeleri içerisinde önemli bir gider kalemi oluşturmuştur. Bununla birlikte, nispeten az bilinen ve daha az çalışılan muhasebe defterlerini daha iyi kullanmak için öncelikle kayıtların yapılarını anlamak gerekmektedir. Daha önce etraflıca incelenen bahse konu muhasebe kayıtları çalışmanın bu kısmında yapıları bakımından bazı tablolarla açıklanmıştır.

Evkâf Haremeyn Defteri (EV.HMH.d) Fonu'nda 1431 numara ile kayıtlı defterin başında “*müsvedde-i muhasebe-i Hazret-i Halilürrahman der-Kudüs-i Şerîf ‘an vâcib-i sene-i 1118*” kaydı bulunmaktadır. Bu defter iki muhasebe kaydı içerir. Bunlardan ilki vakıf kâtiplerinin hesapları esas alınarak hazırlanmıştır. Vakfın el-Halil, Kudüs, Gazze, Remle, Nablus, Halep, Şam ve Mısır nâhiyelerinde kayıtlı müstegallât ve musakkafâtları bu defterde detaylı bir şekilde yazılmıştır. Bu muhasebe kaydı vakfın mütevellisi el-Hac Hasan Ağa döneminde Dârüssaade Ağası Süleyman Ağa'ya sunulmuştur. Muharrem 1117 (Nisan 1705) ile 1118 (Nisan 1707) dönemini kapsayan muhasebe kaydının bir yıldan fazla bir dönemi kapsamında vakfın mütevellisinin değişmesinin gerekçe olduğu vakfa ait gelir detayından anlaşılmaktadır. Vakıf gelir ve giderlerini tafsilatlı bir şekilde sunan muhasebe defterinde, vakfın gelir, gider ve vakıf köylerindeki re'âyâ ile kiracılarda kalan bâkî hesaplar kalem kalem kaydedilmiş, Kudüs Kazası Kadısı Mustafa'nın mührü ile hesaplar denkleştirilmiştir.⁶⁶

İkinci muhasebe kaydı ise; vakfın *fodula*⁶⁷ defteri esas alınarak hazırlanmış ve vakfın mütevellisine sunulmuştur. Mart 1118 (Mart 1707) ile

⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz. Eroğlu Memiş, “Halilürrahman Vakfı'nın”, s. 88.

⁶⁷ Singer'a göre, *fodula*, un, tuz ve sudan yapılan sade somunlar için kullanılmıştır. Fırından çıktıktan sonraki her bir fodulanın standart ağırlığı 90 dirhem olmalıydı. Bkz. Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik*, s. 69.

Şubat 1118 (Mart 1708) dönemini kapsayan muhasebe kaydında vakfın gelirleri, giderleri ile vakıf köylerindeki re'âyâ ile kiracılarda kalan bâkî hesaplar kalem kalem kaydedilmiş, vakıf kâtibinin mührü ile hesaplar denkleştirilmiştir.

3.1.1. Halilürrahman Vakfı Gelirleri:

Muhasebe kayıtlarındaki ilk kayıt vakfın gelirlerini içermektedir. Halilürrahman Vakfı'na ait muhasebe defterinde yer alan H.1117-1118/M. 1705-1707 tarihli ilk muhasebe kaydındaki gelirlerin dağılımı şöyledir:

Table 1: Halilürrahman Vakfı'nın I. Muhasebe Kaydına Göre Gelirleri (para)⁶⁸

Gelirler	Nukûd	Gılât	%	Toplam
'Ani'l-mevcûdât der zimmet-i mütevellî-i sâbık (Eski mütevellinin zimmetinden gelen mevcut)	115.974	-	13,31	115.974
'An Nâhiye-i Medîneti Halilürrahman	78.557	302.054	41,60	362.611
'An Nâhiye-i Medîneti Kudüs-i Şerîf	12.235	77.130	10,25	89.365
'An Nâhiye-i Sahil-i Gazze ve Beni Süheyle	9.600	72.747	9,45	82.347
'An Nâhiye-i sahili er-Remle	3.180	35.130	4,40	38.310
'An mahsûl-ı Nâhiye-i Nablus ve Beni Sa'b		-	6,88	60.000
Emvâl-i müteferrika Nâhiye-i Haleb ve Nahiyetü'ş-Şam ve Nâhiye-i Mısır Müsemmat ve gayri zalik		-	14,11	123.000
Toplam			100	871.607

Halilürrahman Vakfı'na ait birinci muhasebe kaydında yer alan ve Tablo 1'de sunulan gelirlerin dağılımına bakıldığında %41,60 oranı ile en fazla geliri vakfın el-Halil kentinde bulunan musakkafât ve müstegallât nev'inden mülkler oluşturmuştur. Vakfın musakkafât gelirleri 28 kalemde kaydedilmişken, müstegallât olarak vakfın el-Halil nahiyesinde bulunan Halhol, Duri, Edna, Beni Naim, Leta, Gabad, Harsa köylerinin mahsulleri yine 28 kalemde kaydedilmiştir. Bu gelirleri %14,11 oranı ile Halep, Şam, Mısır ve diğer bazı yerlerden gelen ve toplu bir şekilde 6 kalemde kaydedilen gelirler oluşturmuştur. Tablo 1'de görülen ve vakfın mevcut yıla ait üçüncü gelir kalemini vakfın eski mütevellisi zimmetinden gelen ve %13,31'lik bir orana sahip olan gelirler oluşturmuştur. Vakfın dördüncü gelir kalemini %10,25'lik bir oranla Kudüs nâhiyesinden elde edilen aynı gelirler oluşturmuş ve 16 kalemde kaydedilmiştir. Beşinci sırada yer alan Gazze Sahili ve Beni Süheyle nâhiyesi gelirleri ise vakıf gelirleri arasında %9,45 oranına sahiptir. Bu başlık altında Cenin, es-Satur, el-Müsemmiye, Gıyab, el-Vemad es-Suğra köylerinin mahsulleri kaydedilmiştir. Vakıf gelirleri arasında %6,88 oran ile altıncı sırada yer alan Nablus ve Beni Sa'ab

⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı'nın", s. 88.

nahiyelerinden gelen aynî gelirler ile kira gelirleri tek bir kalemde, detay verilmeden kaydedilmiştir. Vakıf gelirleri arasında %4,40 oran ile son sırada yer alan Remle sahili nâhiyesi gelirleri arasında Letron, Beyt-i Nevbâ, Beyt-i Benala köylerine ait aynî gelirler kaydedilmiştir.

Aşağıda Tablo 2’de sunulan ve vakfa ait 1118/ 1707-1708 tarihli ikinci muhasebe kaydında görüleceği üzere, vakfın toplam geliri ‘*Ani’l-mahsûlât ma’a emvâl-i mütenevvi’a başlığı* altında kaydedilen cari yılda beklenen gelir ile bir önceki yıla ait vakfın eski mütevellisinde kalan ‘*bâkî*’den oluşmaktadır. Cari yıl içinde beklenen gelir, gelirlerin % 87,44’ünü oluştururken, önceki yıla ait fazla vakıf gelirlerinin% 12,56’sını kapsamaktadır.

Tablo 2: Halilürrahman Vakfı’nın II. Muhasebe Kaydına Göre Gelirleri (*para*)⁶⁹

No	Gelirler	%	Toplam
1	<i>‘An mevcûd-ı anbar-ı kerîm</i>	12,56	115.974
2	<i>‘Ani’l-mahsûlât ma’a emvâl-i mütenevvi’a</i>	87,44	807.406
	a. <i>‘Ani’l-müşîrât (Kira gelirleri)</i>	17,71	163.572
	b. <i>‘An Mahsûl-ı mütenevvi’a (Mahsûl)</i>	15,05	139.000
	c. <i>‘An mahsûl-ı kurahâ-i evkâf (Vakıf köy gelirleri)</i>		
	<i>‘Ani’n-Nukûd</i>	132.794	54,68
	<i>‘Ani’l-gılâh ‘an kurahâ-i vakıf hınta ve şâ’ır</i>	372.040	
	Toplam	100	923.380

Tablo 2’ye göre vakfın gelirleri arasında %54,68’lik en büyük orana sahip gelir ‘*Ani’l-gılâh ‘an kurahâ-i vakıf hınta ve şâ’ır* başlığı altında toplu bir şekilde 12 kalemde kaydedilen vakıf köylerinden alınan buğday ve arpa gelirleridir. İkinci en büyük paya sahip gelirleri %17,71’lik oranla ‘*ani’l-müşîrât* başlığı altında beş kalemde kaydedilen vakıf musakkafâtına ait kira gelirleri oluşmaktadır. Üçüncü olarak vakıf gelirleri arasında %15,05’lik bir orana sahip, ‘*an mahsûl-ı mütenevvi’a* başlığı altında üç kalemde kaydedilen ve el-Halil’de bulunan Sultan Gavri Vakfı’nın mahsulleri ile Şam ve Mısır’da bulunan mahsulleri yer almaktadır. Muhasebe defterinde kayıtlı son gelir kalemini ise yukarıda da işaret edilen ve eski müteveli Osman Ağa’nın zimmetinden alınarak vakfın anbar mevcuduna kaydedilen ve vakıf bütçesinin yaklaşık %12,56’sını kapsayan gelirler oluşturmaktadır. Bu veriler de vakfın esas olarak tarımsal üretim gelir kaynağına (% 54,68) sahip olduğunu göstermektedir. Gelirlerin bir kısmı (% 15,05), bahçe ve değirmen kirası (17,71) da toplam gelir rakamında önemlidir.

⁶⁹ Bkz. Eroğlu Memiş, “Halilürrahman Vakfı”, s. 93.

Halilürrahman Vakfı'na ait yukarıda incelenen muhasebe defterleri esas alınarak sunulan gelir tabloları vakfın temel gelir kaynağının vakıf köylerden toplanan tarımsal ürünler olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte han, hamam ve değirmenlere ait kira gelirleri de yine vakıf bütçesi açısından önemli gelir kaynaklarıdır. İlâveten, her iki kayıta da önceki yıldan vakıf re'âyâsı ile kiracılar elinde kalan gelirler de vakıf bütçesine önemli bir diğer gelir kaynağı olmuştur.

3.1.2. Halilürrahman Vakfı Giderleri

Halilürrahman Vakfı'na ait 1117-1118/1705-1707 tarihli birinci muhasebe kaydında vakfın gider dağılımı şöyledir:

Table 3: Halilürrahman Vakfı'nın I. Muhasebe Kaydına Göre Giderleri (para)⁷⁰

No	Vakıf Giderleri	%	Miktar
1	<i>El-Vezâif</i> (Görevli Ücretleri)	48,6	409.528
2	<i>Anbar</i> (Anbar Masrafları)	7,3	61.360
3	<i>Tenvîr</i> (Aydınlatma)	4,4	37.080
4	<i>İhrâcât</i> (Harcamalar)	32,6	274.428
5	<i>Ta'âmiye-i Mütevellî</i> (Mütevellinin Yemek Masrafları)	7,1	60.000
Toplam		100	842.396

Harcama kalemlerinin etraflıca kaydedildiği muhasebe kaydında görevli ücretlerinin yanı sıra anbar masrafları, aydınlatma, diğer harcamalar ve mütevellinin yemek masrafları beş ayrı kalemde yazılmıştır. Örneğin, vakfın idarî personeli "*Cemâ'at-i mütevellî ağa ve nâib-i nâzır ve başkâtib ve Rûznâmçe*" başlığı altında toplam 6 personel görev adı, görevli adı, ücreti (aynî ve nakdî), günlük ve yıllık olarak kaydedilmiştir. Buna göre, vakfın mütevellisi el-Hac Hasan Ağa'ya tek kalemde yıllık 14.400 para görevli ücreti olarak kaydedilmiştir. Vakfın nâzırı olarak kaydedilen Süleyman Bey, Derviş Bey ve evlâd-ı merhûm İbrahim olarak kaydedilen 3 kişinin gelirleri arasında; keyli 72 paradan 23.040 para değerinde buğday, keyli 72 paradan toplam 28.800 para kıymetinde arpa ve 100 para kıymetinde zeytinyağı kaydedilmiştir. Vakfın başkâtibinin gelirleri ise; günlük 10 paradan yıllık 1800 para, keyli 72 paradan 23.040 kıymetinde buğday ve 100 para kıymetinde zeytinyağı kaydedilmiştir. Vakfın idari görevlileri arasında kaydedilen son görevli rûznâmçeci Şeyh Şahabeddin Efendi'nin görev ücretidir. Günlük 3 paradan, yıllık 1080 para nakdî maaş ile birlikte keyli 72 paradan yıllık 23040 para buğday, keyli 72 paradan yıllık 11520 para arpa ve 50 para kıymetinde zeytinyağı rûznâmçecinin görev ücreti olarak kaydedilmiştir.

⁷⁰ Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı", s. 96.

Vakfın diğere personellerinin sayı ve maaşları ise şöyledir:

Table 4: Vakıf Personeli Sayıları ve Ücretleri⁷¹

Görevliler	Personel sayısı	Ücretler (yıllık)	Personel/ Toplam Personel	Personel Ücretleri / Toplam Personel Ücretleri
Genel Hizmet	129	99.695	129/252 %51,2	99.695/ 409.528 %24.3
Dini	47	102.200	47/252 %18,7	102.200/409.528 %24.9
Eğitim	32	34.940	32/252 %12,7	34.940 / 409.528 %8.5
Sosyal (<i>Simât</i>)	12	8.850	12/252 %4,7	8.850/409.528 %2.1
İdari	6	133.920	6/252 %2,4	133.920 /409.528 %2.7
Diğere Personel	26	29.923	26/252 %10,3	29.923/409.528 %9.3
Toplam	252	409.528	252 %100	

Tablo 4'te görüleceği üzere toplamda 252 kişiden oluşan vakıf görevlileri 6 başlık altında kategorize edilmiştir. Bunlardan en kalabalık vakıf çalışanı grubunu genel hizmetli başlığı altındaki *huddâm* (24), *ferrâş* (12), *bevâb* (24), *küttâb* (61), *câbî* (8) grubu oluşturmuştur. Buna göre ikinci en kalabalık vakıf görevlilerini; *hatip*, *imam*, *muvakkıt* (18 kişi), *imam-ı makâm-ı erba'in* (1), *müezzinler* (28) olmak üzere dini görevliler başlığı altında gruplanan vakıf görevlileri oluşturmuştur. Üçüncü grupta kategorize edilen *Cemâ'at-i musaddirîn* ve *müderrisîn 'an meşâyih-i harem-i şerîf* başlığı altında kaydedilen 32 kişiden oluşan musaddir ve müderrisler oluşturmuştur. Dördüncü grupta diğere görevliler olarak gruplanan *sühagân* (4), *mürettebât-ı sade* (16), *mürettebât-ı ashâb-ı hayrât* (1), *cemâ'at-i müste'min* (1) bulunur. Beşinci grupta ise sonraki bölümünde detaylı bir şekilde incelenecek olan sosyal hizmet görevlileri başlığı altında kategorize edilen ve içerisinde *simât* görevlilerinin de oluşturduğu vakıf çalışanları bulunmaktadır. Görevli sayısı itibariyle en son sırada bulunan ancak maaşları itibariyle vakıftan en fazla ücreti alan vakfın idari personeli gruplandırılmıştır.

Halilürrahman Vakfı'na ait H.1118/M. 1807-1808 tarihli ikinci muhasebe defterinde yer alan vakfın giderleri "*el-vezâif*" ve "*vâcibât*" olmak üzere iki başlık altında şöyle kaydedilmiştir:

⁷¹ Bkz. Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı", s. 97.

Table 5: Halilürrahman Vakfı'nın II. Muhasebe Kaydına Göre Giderleri (para)⁷²

Vakıf Giderleri		%	
1	<i>El-vazâif</i> (Personel)	51,41	387.588
2	<i>Vâcibât</i> (Masraflar)	<i>Harc-ı matbah</i> (Mutfak harcamaları)	158.440
		<i>Muhasebât-ı evkâf- sâire</i> (Diğer harcamalar)	189.043
		<i>Meremmât</i> (Tamirat masrafları)	18.841
Toplam		100	753.912

Tablo 5'te verilen bilgiler incelendiğinde; vakfın giderleri arasında %51,41'lik orana sahip vakıf personelinin maaşları, muhasebe kaydında tek kalemde, toplu bir şekilde kaydedilmiştir. Öte yandan “*vâcibât*” başlığı altında vakıf giderlerinin %48,59'unu oluşturan masraflar, mutfak giderleri, diğer masraflar ve tamir masrafları olmak üzere üç ayrı başlıkta 33 kalemde kaydedilmiştir.

3.2. Muhasebe Kayıtlarına Göre *Simâtü'l-Halil*'in Vakıf Bütçesi İçerisindeki Durumu

Yukarıda tablo halinde sunulan vakıf muhasebe kayıtlarından 18. yüzyılın başında Halilürrahman Vakfı bünyesinde faaliyet gösteren *Simâtü'l-Halil*'in işleyişini, yönetim ve görevli durumları ile sunulan hizmetleri incelemeyi amaçlayan çalışmanın bu kısmında öncelikle vakıf giderleri arasında *simât*'in payını ele alacağız.

Vakfa ait 1118/1707-1708 tarihli II. Muhasebe kaydında mutfak masrafları başlığı altında üç kalemde toplu bir şekilde kaydedilen imâret giderlerinden ilki şöyledir:

“*Be-cihet-i harc-ı matbah berâ-yı masarîfât-ı simât-ı Hazreti vâkıf-ı müşârun*

ileyh

Be-cihet-i baha-i ruğan-ı zeyt berâ-yı tenvîr-i kanadîl-i harem-i şerîf ve merkad-ı enbiyâ-i 'izam ve rusûl-i kirâm aleyhim efdalu's-salavât. Ve evliyâ-yı kirâm ve meşâyih-i zevi'l-ihtirâm ve matbah-ı kerîm ve ba'zı masarîfât-ı vakf-ı şerîf ber-mûceb-i mu'tad-ı kadîm ve defter-i kâtibân-ı vakf-ı şerîf-i mezbâre bi'd-defa'at kalem ve sarf şode. Ruğan-ı zeyt kıyye 928. (37080 para)”

⁷² Bkz. Eroğlu Memiş, “Halilürrahman Vakfı”, s. 103.

Üç kalemde toplu bir şekilde kaydedilen mutfak masrafları arasında ilk kalemde içerisinde *simât*'ın da bulunduğu *harem-i şerif* ve *merkad-ı enbiyâ* gibi makamların aydınlatma masrafları için 928 kıyye bedeli olan 37.080 para zeytinyağı bedeli olarak kaydedilmiştir. İkinci ve mutfak masrafları içerisindeki en fazla gider kalemini oluşturan kısımda ise “*Be-cihet-i baha-i hunta ve şa'ir ve dels ve alef ve baha-i nân ve baha-i kahve ve masarîfât-ı sâire berâ-yı matbah-ı Hazreti Halilurrahman -salavatullahi alâ nebiyyina ve aleyhisselam- ve fukara-i vâridîn-i müslimîn ber-mûceb-i âdet-i kadîm ve defter-i kâtibân-ı vakıf bi'd-defa'at sarf şode. (61360 para)*” kaydı ile buğday, arpa, yulaf, ekme ve kahve ile diğer mutfak masrafları olmuştur. *Simât*'a gelen fakir Müslümanlara gelenek olduğu üzere ikram edilen yemeklerin masrafı da bu kalemde kaydedilmiştir. Mutfak masrafları içerisinde üçüncü kalemde kaydedilen masrafları ise; “*Be-cihet-i harc-ı ta'am baha-i mütevellî-i vakıf ve hüddâm-ı vakıf ve re'âyâ-yı kurahâ Ve baha-i kahve ve masarîfât-ı sâire ber-mûcebi mu'tâd-ı kadîm ve defter-i kâtibân-ı vakıf bi'd-defa'at sarf şode. (60.000 para)*” şeklinde kaydedilmiştir. Bu kalemi de mütevellî, vakıf hizmetlileri ve vakıf köylerinin re'âyâlarının yemek masrafları ile kahve ve gelenek olan diğer masraflar oluşturmuştur.

Vakfa ait bu I. Muhasebe kaydında tanımlanan mutfak masrafları incelendiğinde iki husus dikkat çekicidir. Bunlardan ilkinde *simât*'a gelenlerin yemek masrafları ile vakıf personelinin yemek masraflarının ayrı kaydedildiği görülmüştür. Bu durum ise vakıf personeli ile çeşitli gerekçelerle el-Halil'i ziyarete gelen misafirlere ikram edilen yemeklerin farklı olabileceği sorusunu akla getirirken, aynı zamanda da ziyaretçi sayısının yıldan yıla farklılık arz etmesi bu iki gider kaleminin ayrı ayrı kaydedildiği fikrini öne çıkarmaktadır. Mutfak harcamaları arasında dikkat çeken ikinci husus ise, imâretin kahve giderlerinin mutfak harcamaları arasındaki oranının fazlalığıdır. Seyyahların ya da hacıların hakkında bir malumat vermediği kahvenin, kimler tarafından, ne şekilde tüketildiği soruları da yine cevapsız kalmaktadır.

Her iki muhasebe kaydında da *Simât*'a ait herhangi bir tamir masrafına rastlanmazken, diğer harcama kalemleri arasında yazılan örneğin “*be-cihet-i harc-ı ziyâfet-i Şeyhülislam kasaba-i Halilurrahman ve sâdât ber-mûceb-i âdet-i kadîm*” başlığında kaydedilen 2860 para; “*be-cihet-i baha-i kahve berâ-yı zâbitân-ı vakıf*” başlığında kayıtlı 6196 para da mutfak masrafları arasına dâhil edilebilecek vakıf muhasebe defterinin diğer harcamaları arasında kayıtlı masraflardandır. *Zâbitân-ı vakıf* terimi vakfın idari kadrosu için kullanılan bir terim olması hasebiyle yukarıda zikredilen kahve masraflarına ilaveten ayrı bir kalemde tekrar bir kahve giderinin

yazılmasından bu ikinci kalemde kaydedilen kahvenin vakfın idari görevlilerince tüketildiğini akla getirmektedir.

Vakfın I. Muhasebe kaydında yer alan mutfak masrafları incelendiğinde ise; vakıf görevli ücretlerinden başka kaydedilen anbar giderleri ile aydınlatma ve ihrâcât giderleri arasında pek çok kalemde *simât*'ta yapılan harcamalara işaret edilmiştir. 32 kalemde kaydedilen anbar giderleri arasında *ta'âmiye* ve *nukûl* kelimeleri ile ifade edilen çok sayıda yemek ve mutfak erzaklarının taşınması ile ilgili harcamalar kaydedilmiştir. Aydınlatma masrafları arasında ise; Harem-i Halil'de bulunan mescid, peygamber kabirleri ve bunların kapıları ile kale mescidi ve bazı vakıf görevlilerinin aydınlatma masrafları 24 kalemde kaydedilmiştir. İhrâcât başlığı altında kaydedilen 56 kalemde yazılan giderler; hem *simât*'ın hem de Haremü'l-Halil'de sunulan hizmetlere ilişkin çok çeşitli masrafları içermektedir. Ayrıca, II. Muhasebe kaydına göre daha detaylı bir şekilde yazılan kahve giderleri arasında; "*be-cihet-i kahve-i vekil ağa*", "*be-cihet-i kahve ve nûş*", "*be-cihet-i kahve ve nûş ve tahsîl-i bi'r-reşîde*", "*be-cihet-i kahve ve nûş fi tahsîl-i gülâl-i Cenîn el-Celîl*" başlıklarında toplamda 6196 para kaydedilmiştir.

Netice itibariyle 1117-1118/1705-1707 ile 1118/1707-1708 yılına ait farklı görevliler tarafından hazırlanan ve denetlenen ve *simât*'a ilişkin detaylı bilgiler sunan iki muhasebe kaydından vakfın en temel fonksiyonunun *simâtta* yürütülen hizmetlerin devamlılığının sağlanması olduğu görülmektedir. Buna göre, I. Muhasebe kaydında %55,34'e ve II. Muhasebe kaydında da %55,88'e tekâbül eden köylerin hâsîlatından gelen tarımsal ürünler arasında kaydedilen buğday, arpa, pirinç, zeytinyağı mahsulleri vakfın imâretinin mahsul kaynağını oluşturmuştur.⁷³

3.3. *Simâtü'l-Halil*'in Yönetim ve Diğer Görevlileri

Vakfa ait II. Muhasebe kaydında vakıf görevlileri toplu bir şekilde tek kalemde kaydedilmişken, I. Muhasebe kaydında *simât* görevlileri "*Cemâ'at-i Sâlîfe-i Simât ve Ümenâ-i Anbar-ı kerîm ve anbardar ve gayri zâlik*" başlığı altında görev adı, ücreti günlük ve yıllık olarak kaydedilmiştir. Tablo 6'da görüleceği üzere görevli isimlerine iki kayıta yer verilmiş, diğerlerinde yer verilmemiştir. Buna göre; vakıf görevlileri arasında %4,7'lik bir orana sahip 8.850 para kıymetindeki *simât* görevlilerinin dağılımı şöyledir:

⁷³ Bkz. Eroğlu Memiş, "Halilürrahman Vakfı", s. 110.

Tablo 6: Simât Görevlileri

	Görev Adı	Sayı	Ücreti
1	<i>Şeyh-i anbar-ı kerîm</i> (anbar şeyhi)	1	640
2	<i>Tabbâheyn-i matbah</i> (Mutfak aşçıları)	2	360 (yevm 1 para)
3	<i>Fettâlin-i glâl</i>	1	1.080 (yevm 3 para)
4	<i>Anbardâr-ı simât</i> (imâretin anbarcısı)	1	180 (yevm nısıf para)
5	<i>Neccâr-ı harem-i şerîf</i> (harem-i şerif marangozu)	1	540 (yevm 1,5 para)
6	<i>Semerci-i vakıf</i> (vakfın semercisi)	1	360 (yevm 1 para)
7	<i>Neccar-ı tahûn</i> (değirmen marangozu)	1	1.440 (yevm 4 para)
8	<i>Nukabâ-i 'anbar</i> (anbar denetçisi)	1	720 (yevm 2 para)
9	<i>Nukabâ</i> (denetçiler)	3	1.080 (yevm 3 para)
10	<i>Meşâyih-i anbar</i> (anbar şeyleri)	1	1.080 (yevm 3 para)
11	<i>Leyâl-i simât</i> (imâret bekçisi)	1	180 (yevm yarım para)
12	<i>Salih Rûmî keyyal-i Letron</i> (Letron kantarcısı)	1	90 (yevm çeyrek para)
Toplam		15	7.750

Tabloya göre simât ve anbar görevlileri 12 kalemde 15 görevli olarak yazılmıştır. Ücretler açısından bakıldığında; idari en fazla ücreti üç ayrı kalemde kaydedilen anbar şeyhlerinin aldığı görülmektedir. Halilürrahman Vakfı'na ait 1121(1709-1710) -1147 (1734-1735) tarihleri arasındaki yaklaşık 20 yıla ait verileri içeren Cihât Defteri'nde kayıtlı görevliler ise şöyledir:

Tablo 7: 1121-1147 tarihli Cihât Defteri'nde Kayıtlı Halilürrahman Vakfı Görevlileri

No	Görevli Adı	Toplam
1	<i>'An Vakf-ı vazîfehordan-ı Vakf-ı Şerîf Hazreti Halilürrahman der Kuds-i Şerîf-en-nâzır</i>	1
2	<i>'An Cemâ'at-i Hutabâ ve Eimme-i Harem-i Şerîf</i>	22
3	<i>'An Cemâ'at-i Musaddırîn-i Harem-i Şerîf</i>	42
4	<i>'An Cemâ'at-i Müezzînîn-i Harem-i Şerîf</i>	32
5	<i>'An Cemâ'at-i Huddâmân-ı Ebniye-i Kirâm Aleyhi aksâ es-Salavât ve's-Selâm</i>	31
6	<i>'An Cemâ'at-i Ferrâşîn-i 'an Harem-i Şerîf</i>	20
7	<i>'An Cemâ'at-i Bevvâbîn-i Harem-i Şerîf ve Makamât-ı Enbiyâ-i Kirâm</i>	36
8	<i>'An Cemâ'at-i Kâtibân-ı Vakf ve gayrihu</i>	65
9	<i>'An Cemâ'at-i Zâbitân-ı Vakf-ı Şerîf</i>	15
10	<i>'An Cemâ'at-i Huddâmân-ı Simât-ı Şerîf</i>	17
11	<i>'An Cemâ'at-i Mürettebhorân-ı Sadât-ı 'an Halilullah</i>	30
Toplam		311

Buna göre ilk dikkati çeken husus vakıf görevlilerinin 25 yıl zaman zarfında sayılarındaki artıştır. Şöyle ki 1118 (1705-1707) tarihlerini kapsayan muhasebe kaydında vakıf görevli sayısı 252 olarak kaydedilmişken, cihât defteri bu sayıyı 311 olarak göstermektedir. Görevli sayısındaki en fazla artış ise ‘*An Cemâ‘at-i Mürettebhorân-ı Sadât-ı ‘an Halîlullah* grubunda olmuştur. II. Muhasebe kaydında sayıları 18 olan bu grubun sayısı 30’a çıkmıştır. İkinci en fazla görevli artışının olduğu grup ‘*An Cemâ‘at-i Musaddırîn-i Harem-i Şerif* olmuştur. II. Muhasebe kaydında müderrislerle beraber kaydedilen gruptaki görevli sayısı 32 iken burada 42’ye çıkmıştır.

Cihât defterinde yer alan *simât* görevlileri ise şöyledir:

Tablo 8: ‘*An Cemâ‘at-i Huddâm-ı Simât-ı Şerif*

No	Görevli Adı	Sayı	Ücreti (Günlük / para)
1	<i>Müezzin-i Simât</i> (Simâtın müezzini)	2	4
2	<i>Tahhânîn-i Dakik</i> (Un Öğütücü)	1	2
3	<i>Karrâtîn-i gendüm-i simât</i> (Simâtta buğday ölçücü)	4	10,5
4	<i>Tabbâhîn-i şurba</i> (çorba pişirenler)	2	2
5	<i>Hattâbîn-i fırın ve matbah</i> (fırın ve mutfak oduncuları)	6	6
6	Sennâs-ı senûh (?)	1	3
7	<i>Keyyâlîn-i Alefhâ</i> (yulaf /hayvan yemi tartıcısı/kilecisi)	6	3
8	<i>Derâş-ı gendüm güb</i> (buğday dövücü)	1	1
9	<i>Semerci-i vakf</i> (vakıf semercisi)	1	1
10	<i>Şeyh Ahmed Ensârî veled-i ‘Atiyye anbardâr</i> (anbar görevlisi)	1	1
11	Sahhâr-ı Harem-i şerif	1	1
12	<i>Ahmed ve Mahmud sahhâr-ı tavâhîn</i> öğütücü)	1	3
13	<i>Şeyh Halil, Mahmud ve İbrahim anbardâr</i> (anbar görevlileri)	3	3
14	<i>Kennâs-ı etraf</i> (etraf temizleyici/süpürgeci)	1	½
15	<i>Kabbânân-ı dakik</i> (un tartıcı)	1	½
16	<i>Bevvâb-ı fırın</i> (fırın kapıcısı)	1	1,5
17	<i>Bevvâb-ı anbar</i> (anbar kapıcısı)	1	3
Toplam		34	46

Tablo 8’de görüleceği üzere II. Muhasebe kaydında 12 olan *simât* görevli sayısı 17’ye ulaşmıştır. Görevler arasındaki hisseli sahiplikler dikkate alındığında bu sayı II. Muhasebe kaydında 15 kişi iken, Cihât Defteri kaydında bu sayı hızla artmış ve 34’e çıkmıştır. Dolayısıyla bu sayılar

görevli sayısındaki artışın yanı sıra hisseli görev paylaşımında da ciddi bir artışa işaret etmektedir.

Vakıflardaki görevli sayısındaki artışın gerekçeleri aynı yüzyıl için daha önce Kudüs vakıfları özelinde tartışılmıştı.⁷⁴ Örneğin, *Simâtü'l-Halil*'deki duruma benzer bir durumda, Haseki Sultan'ın H. 964/ M. 1557 tarihli vakfiyesinde görevli sayısı 46 olarak belirtilmişken,⁷⁵ vakfa ait H. 1154/ M. 1741 tarihli muhasebe defterinde görevli sayısı 369'a çıkmıştır.⁷⁶ Başka bir örnekte ise, Kudüs şehri vakıf görevlileriyle ilgili olarak yukarıda belirtilen Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra Vakıfları'nın 1121-1147 tarihleri arasında kapsayan Cihât defterinde yaklaşık görevli sayısı 461 olarak kaydedilmişken, 1177/ 1763-1764 tarihli surre kaydında Meğâribe Vakıfları görevlileri de dâhil edilerek bu sayı 777 olarak kaydedilmiştir.⁷⁷ Bu da 18. yüzyılda gerek vakıf uygulamaları, gerekse Osmanlı yönetiminin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik durum neticesinde zamanla vakıf görevli ve hisseli görev paylaşımı sayılarının arttığını Halilürrahman Vakfı örneğinde de göstermiştir.

3.4. Simâtın Tamir ve İhyası

Osmanlı'nın Suriye, Mısır ve Hicaz'ı fethi sonrasında el-Halil kentinde bulunan Halilürrahman Vakfı'nda da gerekli tamiratlar yapılarak, vakıf hayrât binaları muhafaza edilmiştir. Külliyyede bulunan türbelerin tamirini yaptıran I. Selim sonrası Kanuni Sultan Süleyman döneminde de külliye ve imâretin ihtiyaç duyduğu imar ve inşa faaliyetleri Kudüs'te bulunan Harem-i Şerif içerisindeki başta Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra camileri olmak üzere diğer mukaddes yapıların restorasyon faaliyetleri arasında değerlendirilerek, beraber yürütülmüştür.⁷⁸

Osmanlı yönetimi idaresi dönemindeki sonraki yüzyıllarda da imar ve ihya faaliyetlerine devam etmiştir.⁷⁹ Örneğin, 18. yüzyılda Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa için en az dört restorasyon döneminin olduğunu bilmekteyiz. St. Laurent ve Riedlmayer, arşiv belgelerine dayandırdıkları çalışmalarında 1720-21; 1742; 1753-54 ve 1780 yıllarında gerçekleştirilen

⁷⁴ Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu*, s. 219-240.

⁷⁵ VGMA, 608-2: 235/ 178.

⁷⁶ VGMA, 524: 2-29.

⁷⁷ BOA, EV.HMK.SR: 1971.

⁷⁸ Mehmet Paksu, *Kudüs ve Mescid-i Aksa*, Nesil Yayınları, İstanbul 2000, s. 122; Şerife Eroğlu Memiş, "Osmanlı Kudüs'üne Ait H. 1195/ M. 1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21) 3, 720-752.

⁷⁹ St. Laurent, B. and A. Riedlmayer, "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance, 1537-1928", *Muqarnas*, Vol.10 (1993), s. 76.

dört restorasyon döneminden bahsetmişlerdir.⁸⁰ Bu dönemlerden ilk ikisine denk gelen restorasyon sürecinde, Sevinç'te aktarıldığına göre, 1742 yılında Kudüs'teki Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra camilerinin yanısıra Halilürrahman Evkâfına tabi bulunan su yollarının tamire ihtiyacı bulunduğunu Evkâf Nâzırı Beşir Ağa, Dîvân-ı Hümâyun'a verdiği bir 'ariza ile bildirmiştir. Bundan evvel Valide Sultanın nâzırı tarafından bu evkafa tabi bulunan suyolları tamir edilmiş, suyollarının civarında bulunan Sultan Kayıtbay İmareti ve Sultan Salahaddin-i Eyyubi Medresesi ve Hz. Halilürrahman Hangâhı ve Hz. Musa İslam Medresesi'nde gerekli tamir tamirler yapılmış ve eksiklikler giderilmiştir.⁸¹ Bu dönemlerden dördüncü restorasyon dönemine ait 1195/1780 tarihli keşif defterine ilişkin daha önce yapılan bir çalışmada, başta Harem-i Şerif alanları olmak üzere Kudüs'te ve el-Halil kentinde çeşitli mahallerde tamir ve bakıma ihtiyaç duyan alanlar, kullanılacak malzemeler, ölçüler ve masrafları bir envanter olarak sunulmuştur. Tutulan bu keşif defteri esas alınarak Osmanlı yönetimince tamir ve bakımlarının yapılması onaylanan bu mahallerin ortak özelliği ise Osmanlı merkezi yönetimince çoğunlukla yerel önde gelen ailelerden mütevellî olarak atanan kişilerce yönetilen ve Dârüssaade ağalarının denetiminde olan hayrî/kamusal nitelikte vakıf yapılar olmalarıdır. Buna göre keşif defterinde 61 kaleme yapılan ve “*Seyyidinâ Halilü'r-rahman Aleyhisselam Efendimizin Makam-ı şeriflerinin Keşif Defter-i müfredatıdır*” başlığı altında El-Halil'de bulunan peygamber ve eşlerinin kabirleri defterde başlıca tamir gerektiren mahaller olarak kaydedilmiştir. Ayrıca tamir ve restorasyon çalışmaları çerçevesinde *simâtın* çatısının sıvası da yenilenmek üzere deftere yazılmıştır.⁸²

3.5. Simâtü'l-Halil'e Yapılan İhlal, Müdahale ve Mütegalibelikler

Dîvân-ı Hümâyun'a Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı nâzırı olması dolayısıyla Dârüssaade ağası sık sık arzlar göndermiştir. Bu arzlar üzerine kaleme alınan çok sayıda hüküm *Mekke, Medine ve Mısır Ahkâm defterlerinde* kayıtlıdır. Çalışmanın bu kısmında incelenecek olan arzların konusunu Halilürrahman Vakfı bünyesinde faaliyet gösteren vakfın imâretine gerek vakıf yöneticileri gerekse yerel yöneticiler tarafından yapılan ihlaller, müdahale ve mütegalibelikler oluşturmuştur. Vakfın gelirlerinin tahsili, yönetimi, görevliler, görevlilerin ücretleri, vakıfların tamir ve bakımı gibi konu başlıkları da başlıca ihlal, müdahale ve

⁸⁰ St. Laurent and Riedlmayer, “Restorations of Jerusalem”, s.77-79.

⁸¹ Tahir Sevinç, “Mescidü'l-Aksa ve Kubbetü's-Sahre Camilerinde İmar ve Tamir Faaliyetleri (1720 ve 1742)”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 2016, 6 (1), s. 122-123.

⁸² Eroğlu Memiş, “Osmanlı Kudüs'üne Ait”, s. 724, 742-745.

mütegallibeliklerin gerekçesi olarak kaydedilmiştir.⁸³ Vakıf hukukunun toplumun çeşitli kesimlerince ihlal edildiğini gösteren arzlara cevaben Dîvân-ı Hümâyun'dan gönderilen hükümlerde ise verilen *emr-i şerif* gereğince uygulama yapılması hükme bağlanmakta idi.

Örneğin, Dîvân-ı Hümâyun'dan gönderilen hükümlere konu olan imârete ilişkin tespit edebildiğimiz 23 Cemaziyelahir 1100/14 Nisan 1689 tarihli hükümde mütevellinin usulsüz yönetimi şöyle anlatılmıştır:

“*Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı Nâzırı olan el-Hac Mustafa Ağa –dâme ‘uluvvuhû- Dîvân-ı Hümâyun’a ‘arz gönderüb taht-ı nezâretlerinde olmakla Kudüs-i Şerifde vâki’ Hz. Halilürrahman, Sahratullah-ı Müşerreffe ve Suyolu Evkâflarının bâ-hatt-ı hümâyun-ı şevketmâkrûn ile vakf-ı şerife sadâkat üzere hizmet eylemek şartıyla mütevellisi olan Ali Ağa dört seneden beri mütevellisi olub mesâlih-i imâret işlenüb ve mu’tâd olduğu üzere fukaraya nafakaların virirüz deyu virmedükde gayrın suyollarını dahî ta’mir itmeyüb mücidd-ü sâ’î olmadığından vakf-ı şerifi harâbe müşrif olmağla def’ olunub sülehâdan el-Hac Mehmed Ağa vakf-ı şerife sadakât ile hizmet ve vakfa sâ’î olduğu müretteb vakfi ta’mir idüb imâret.. ve fukaraya ta’yinleri virmek şartıyla tevcih olunmak bâbında hatt-ı hümâyun-ı şevketmâkrûn sâdır olmak mücibince işbu buyuruldu sene Martı ibtidâsından 1102 senesi Martı gayetine değin üç sene ber-tahvîl ile kadvetü'l-emâsil ve'l-akran sulehâdan el-Hac Mehmed Ağa’ya tevcih olunub müceddeden berât-ı şerif-i ‘alîşân virilmek ricâsına i’lâm eylemek için müşârun ileyh hazretlerinin ‘arz ve sâdır olan fermân-ı celîl-i aziz mucibince zıkr olunan Hz. Halilürrahman Hazretlerinin yevmî 20 pare ile ve Sahratullah-ı Müşerreffe’nin yevmî 20 pare ile ve Sultan Süleyman Han Suyolları Evkâfının yevmi 10 akçe ve senevî 70 müd hinta cirâye ile tevliyeleri işbu 1100 senesi Martı ibtidâsından 1102 senesi Martı âhiline değin 3 sene olub zabt eylemek üzere bâ hatt-ı hümâyun-ı şevketmâkrûn tevcih olunmak vech-i meşrûh üzere müceddeden irâd-ı şerif-i ‘alîşân yazılmak için Evkâf-ı mezbûra nâzır olan Dârussa’âde Ağası el-Hac Mustafa Ağa hazretlerinin ‘arzıyla ve fermân-ı ‘alîşân ile işbu tezkire ta’yin olundu. Tahrîrân fî 23 Cemâziye’l-âhir 1100.”⁸⁴*

Hz. Halilürrahman, Sahratullah ve Suyolu Vakıflarının vakfa doğruluk üzere hizmet etmek için görevlendirilen ve dört yıldan beri mütevellisi olan

⁸³ Vakıf ile ilgili şikâyet konularının “teşkilat, hizmet ve hizmetliler ve gelir” başlıkları altında değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet*, s. 215-247.

⁸⁴ VGMA, 341: 392.

Ali Ağa'nın imâret çalışanlarına ücretlerini ve fakirlere de nafakalarını vermeyerek, suyollarını tamir etmeyerek harap olmasına sebep olduğu için görevden el çektirilir. Yerine ise, el-Hac Mehmed Ağa atanmıştır. 1100 senesi Martı başlangıcından (Mart 1689), 1102 senesi Martı sonuna kadar (Nisan 1691) üç yıl süreyle atanmıştır. Mütevellîye, Halilürrahman Vakfı'ndan günlük 20 para, Sahratullah Vakfı'ndan günlük 20 para, Sultan Süleyman Han Suyolları Vakfı'ndan günlük 10 akçe ve yıllık 70 müd buğday ücret ile görev tevdi edilmiştir.

Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı nâzırı Dârussaâde ağası el-Hac Beşir Ağa tarafından gönderilen arz üzerine kaleme alınan ve 17 Safer 1193/28 Eylül 1760 tarihli emr-i şerifte vakfın H. 1128/ M. 1715-1716 yıllarında (incelenen muhasebe kayıtlarından yaklaşık 8 yıl sonra) içinde bulunduğu durum şöyle özetlenmiştir:

“...bi'l-fi'il Dârü's-sa'âdeti's-şerîfe Ağası olub Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı Nâzırı olan Beşir Ağa -dâme 'uluvvuhû- Divân-ı Hümayûna 'arz gönderüb taht-ı nezâretlerinde olmağla Kudüs-i Şerif Kazâsında vâki' Hazreti Halilü'r-rahman -salavâtullahi alâ nebiyyina ve aleyhisselam- Evkâfı olan imâret-i 'âmirelerinde tabh olunan nân-ı azîz ile me'külât-ı sâiresinin şart-ı vâkıfî üzere nizâmına kemâl ve ihtimâm olunması isticlâb de'avât-ı hayriyeye ....istid'a olmağın işbu madde-i asâr-ı hayriyeden ve emr-i nizâmı müstahsin ve bâis-i ecr-i cezîl olmağla kuyûdâtı lede't-tetebbu' şart-ı vâkıf ne vecihle ise zaferyâb olunduktan sonra ne vecihle şart-ı vâkıfa halel tetarruk eylemişdir zâhire ihrâcî bâbında fermân-ı âli sudûr eylediğine binâen kuyûdâtı görülürken mukaddemâ yüz yirmi sekiz tarihinde vakf-ı şerif-i mezkûrun murûr-ı eyyâm ile vukû' bulan vazâyif-i muhdesese sebebiyle nizâmına halel ve fukarâ ve gurabâya mahsus olan imâret-i şerîfesi mu'attal kaldığına binâen irâd ve masârîfî ve 'usûl ve muhdesâtı yoklayub imâreti ihyâ ve şart-ı vâkıf üzere hâlet-i evvelisine ircâ olunmak bâbında ol-vakitde sâdir olan hatt-ı hümayun mücibince mahallinde ma'rîfet-i şer' ve cümle ma'rîfetiyle tahrîr...”⁸⁵

Buna göre; H. 1128/ M. 1715-1716 yılında vakfın zamanla görevlerinin boş kalması nedeniyle düzeninin bozulduğu ve fakir ve gariplere mahsus olan imâretinin işlevsiz kaldığı, buna bağlı olarak da gelir ve giderleri ile usul ve düzeninin kontrol edilerek ihya edilmesi ve vâkıfın şartı üzere önceki haline dönmesi için o dönemde fermân-ı 'âlî gönderilerek bir düzenleme yapıldığı belirtilmiştir.

⁸⁵ VGMA 814: 144-45.

Selh-i Muharrem 1141/ 4 Eylül 1728 tarihli bir arzda ise, Halilürrahman Vakfı köylerinden Benî Zîr nâhiyesine tâbi' Defter-i Hakanî'de isimleri kayıtlı yedi-sekiz köyün vakfa aynî olarak ödedikleri zeytinyağı vergileri ile ilgili durumları şöyle izah edilmiştir:

“...Hz. Halilurrahman Evkâfı kurâlarından olub Benî Zîr Nâhiyesine tâbi' Defter-i Evkâf-ı Hakanî'de mestûru'l-esâmî olan yedi sekiz pâre olan karyelerin gallesi olmayub bi'l-cümle mahsûlatları revgan-ı zeyte münhasır olub o'l-dahî bi-emri'l-lâhi te'âla bir senede olub bir senede olmadığından Makâmât-ı Enbiyâ ve Mescid-i Aksâ ve Sahratullah-ı Müşerrefe'de ikâd-ı kanâdil için revgan-ı zeyt bahasiyye bu senede beş yüz aded kuruş virilegelüb lâkin birkaç seneden beri Abdurrezzak ve İbrahim evlâd-ı Ebû Reyyan tâifeleri demekle ma'rûf kimesneler evkâf-ı mezbûr kurâları üzerlerine istilâ ve 1133 senesinden 39 senesine gelince altı senede 2000 kuruş mütecâviz re'âyâ fukarâsına cebren ve kahren alub ve 350 kantar Kudsî zeytlerin tağallüben ahz itmeleriyle gadr-i külli eylediklerinden gayri evkâf-ı şerîfelerde kadîmden iş'âle lazım gelen kanâdillerin noksanlarını tertîp ve mürtezika fukarâsının vezâiflerine kesr ve zarûretlerine bâ'is ve min külli'l-vücuuh ... ve re'âyâ fukarâsının ihtilâf ve perişanlıklarına sebep olub bundan akdem tâife-i mezbûrların bu isyan ve 'adâvetleri yanlarına kalır ise zikr olunan evkâf-ı şerîfe kurâları harab ve re'âyâları perakende ve bi'l-küllîye mu'attal ve sâir ...olacakları ve fî mâ ba'd mezbûrların hilâf-ı şer'i tağallüben aldıkları ol-makûle ... akçeleri revgan-ı zeytlerin tahsili ve haklarında şer'le lazım gelen icrâ olunmak bâbında...”⁸⁶

Yukarıdaki hükümde Benî Zîr nâhiyesine tabi vakıf köylerin mahsulleri olan zeytinyağını Peygamber makamları, Mescid-i Aksa ve Sahratullah'da yakılan kandiller için aynî olarak ödedikleri kaydedilmiştir. Simâtın aydınlatılması da vakıf muhasebe kaydında yer aldığı için bu hüküm de çalışmanın bu kısmına dâhil edilmiştir. Ancak zeytinyağı mahsulünün bir yıl olup bir yıl olmamasından dolayı, mahsul olmayan yılda 500 aded kuruş verildiği yazılmıştır. Evlâd-ı Ebu Reyyan tâifesinden Abdürrezzak ve İbrahim adlı kişilerin ise vakıf köylerine saldırarak, 1333-1339 yılları arasında 6 yılda 2000 kuruşu vakıf re'âyâsından zorbalıkla aldıkları ve 350 kantar Kudsî zeytinlerini de zorla aldıkları bildirilmiştir. Bu zorbalık, vakıflarda eskiden beri yakılan kandillerin eksik kalmasına ve vakıf re'âyâsının perişan olmasına sebep olmuştur. Bunun için bu zorbaların vakıf

⁸⁶ VGMA, 238: 20.

köylülerinden aldıkları para ve zeytinyağlarının tahsil edilerek, mahallinde şer'î hukukun gereğinin yapılması emredilmiştir.

İmârete ilişkin Şam Ahkâm defterinde kayıtlı Şaban 1160/Eylül 1747 tarihli bir hüküm ise şöyledir:

“Kudüs-i Şerîf Kadısına, ... Kadısı, Kudüs-i Şerîf ve Sahratü'l-Müşerreffe ve Halilü'r-rahman Evkafı mütevellisi ... -zîde kadruhûya-hüküm ki: Sen ki mütevellî-i mûmâ-ileyhsin mütevellisi olduğun vakf-ı şerîfe mürtezikalınınun berevât-ı şerîfemle mutasarrıf oldukları vazîfeleri ve nân-ı azîz ve şorbaları tabh ve mu'tâd-ı kadîm üzre virile gelüp bir dürlü 'illet ve muhâlefet olunmak lâzîm gelmez iken ehl-i mürtezika vazîfeleri ve hinta ... talep eylediklerinde cevri ü eziyet eylediğün arz u mahzar birle ahâli-i fukarâ ilâm ve istirhâm ve 'inâyet itmeleriyle ehl-i mürtezikanın yedlerinde olan senedâtları mûcebince müstahak oldukları vazîfe ve murad almak ve şorbaların mu'tâd üzere tabh itdirilmek tevzî' ve taksîm ve bundan sonra dahi 'illet ve muhâlefet iderisen sonra bir dürlü cevâba kadir olamayup mu'âteb olacağını mukarrer bilüp hilâfından hazer eylesin deyü bi'l-fi'l Darü's-sa'âdetim Ağası Beşir Ağa -dâme 'uluvvuhû-tarafından mühürlü mektup virilmekle vech-i meşrûh üzre amel olunmak için yazılmışdır. Fi Evâhir-i Şaban sene 1160.”⁸⁷

Yukarıda yer verilen hükümde; gelenek olduğu üzere vakıf mürtezikaları sahip oldukları Padişah beratı ile vakıftan ücret, ekmek ve çorba almaya devam ettikleri halde, vakfın hâlihazırdaki mütevellisinin ücret ve tayinatlarını talep ettiklerinde kendilerine eziyet ettiğini bildirmişlerdir. Dîvân-ı Hümâyûn'a gönderdikleri 'arz-ı mahzar (toplu dilekçe) ile vakıf mütevellisinin tavrını arz eden fakir ahali ellerinde bulunan beratları gereğince ücretlerini ve gelenek olduğu üzere vakıftan aldıkları ekmek ve çorbanın da verilmesini talep etmişlerdir. Kudüs Kadısı, ... Kadısı, Kudüs-i Şerif ve Sahratullahi Müşerreffe ve Halilürrahman Vakfı mütevellisine yazılan hükümle müteveli uyarılmış ve denetiminin de Darüssaade Ağası Beşir ağa tarafından yapılacağı bildirilmiştir.

İmâret vakfa ilişkin 17 Safer 1193/ 6 Mart 1779 tarihli hükümde ise; vakfın H. 1191/ M. 1777-78 yılı vakıf gelirlerinden 9820 kuruşun vakfın masraflarını karşılamaya yetmediği şöyle izah edilmiştir:

“... bâ fermân-ı 'âlî mahfûz olan defterde vakf-ı şerîf-i mezkûre kurâ ve mezâri' vâridâtından vazâyif-i hademe ve simât-ı kerîm masârifeye ve ta'yinât ve emânât-ı müsâfirîn ve mücâvirîn ve muhtâcîn için

⁸⁷ BOA, ADVNS.AHK.ŞM (1): 174/3.

tabh olunan nân-ı azîz ve şorba için hinta ve pilav ve zerde için pirinç ve lahm ve hatab ve zehâyir-i sâire ve şem- 'i asel bahaları ve masârif-ı ta' mirat ve levâzımı mühimmeye sarf olunmak üzere târih-i mezkûrede olan masârifin mecmû' i dokuz bin sekiz yüz yirmi kuruşa baliğ olmuş olmadığı ve el-haletu hezihi vakf-ı şerif-i mezkûrun yüz doksan bir senesine mahsûben tevliyeti Kâtibleri Efendi Başhalîfesi Hafız Ahmed Halifenin 'uhdesinde olduğu ve bu sûretde vakf-ı şerif-i mezkûrun îrâdını havâli-i mezkûrede olan kurâ ve arâzi-i mevkûfesinden hâsıl olageldiği der-kenardan müstebân...'”⁸⁸

Bu hükmün devamında ise; vakfın gelirlerine Zahir Ömer'in musallat olduğu bildirilmiştir. 18. yüzyılda Filistin'in büyük kentlerinin çoğu, bölgesel ticareti tekeline almakta oldukça başarılı, yerel askeri liderlerce kontrol edilmiştir. Zahir el-Ömer ve sonrasında Cezzar Ahmed Paşa, Sayda Sancağı'nda politik ve ekonomik güç merkezlerini kurmuşlar ve Akka kentini de kendilerine merkez yapmışlardı.⁸⁹ Aşağıda yer verilen kısım örneğinden anlaşıldığına göre, Zahir Ömer ve tayin ettiği görevliler aracılığı ile vakıf köylüsünden birkaç yıllığına talep ettiği gelirler yine vakfın imâretinin çalışmasına engel olmuştur. Bahse konu anlatı ise şöyledir:

*“... ve birkaç seneden beru maktûl Zâhir Ömer'in tasallut ve istilâsından nâşî îrâd-ı vakfa kesir gelmekle şart-ı vâkıfın adem-i icrâsına sebil müstakil olduğu zâhir ve numâyan ve felehü'l-hamdü ve'l-minnetu avnu inâyet-i bâri ile kuvve-i kâhire hazreti cihandâri sebebiyle şâkka-yı merkûm ve 'avânesinin levsî vücûdlarının imha ve izaleleri ile havâli-i merkûmenin hâlet-i aslisine rucui .....kayd u beyân olmağla el-hâletu hâzihî zikr olunan imâret-i şerîfede tabh olunan nân-ı azîz ve me'kulât ve mevadd-ı vesâirenin şart-ı vâkıf üzere tanzîmi mütevellî-i vakf olanlar tarafından mansûb kâimumakamlarının sadakât ve diyânet üzere hizmetlerine mütevakkıf ve menût olmağla...”*⁹⁰

Halilürrahman Vakfı'na ilişkin ahkâm defterlerinde karşımıza çıkan bir başka hükümdede ise, re'âyâdan bazı kişilerin vakfın yönetimine müdahale ederek, vakıf mütevellisini rencide ettikleri, dolayısıyla da vakfa zorbalık yaptıkları kayıtlıdır. Konuya ilişkin Dârussaade ağası Beşir Ağa tarafından Dîvân-ı Hümâyun'a gönderilen Rebiulevvel 1163/Şubat 1750 tarihli bir arz üzerine kaleme alınan hüküm şöyledir:

⁸⁸ VGMA, 814: 144-45.

⁸⁹ Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century Patterns of Government and Administration*, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem 1973, s. 30-53.

⁹⁰ VGMA, 814: 144-145.

“...Kudüs-i Şerif eyâletinde vâki’ Hazreti Halilurrahman – salavatullahi ‘alâ nebiyyinâ ve ‘aleyh- ve Mescid-i Aksâ ve Sahrâtullah-ı Müşerreffe Evkâfından bazı kimesneler dîvân ve ‘askerî beratlarıyla ve kadı hüccetleriyle vezâif ve cerâye ve ziyâde ta‘yinât ihdâs idüb Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebesi defterlerinde kaydı ve yedlerinde ‘arz ile maliye tarafından berevâtı yoğiken kadılara istid‘â ile cirâye muhdes vezâifesiyile mütevellî-i vakfın rencide ve vakfın külli gadr eylediklerinden gayrı Kadıların umûr-ı vakfda ve mütevellîlerin muhasebesinde kat‘a müdahaleleri yoğiken mahlûlâtдан arza varub ve muhasebesini gördüm deyu mütevellî olanlar rencide ve harc-ı muhasebesi namıyle akça taleb ve gadr itmeleriyle...”⁹¹

Buna göre, ellerinde ilgili görevlere atandıklarına dair herhangi bir berât ve kadı hüccetleri ve maliyeden beratları yok iken kadıya başvurarak vakıfta boş olan görevlerin kendilerine tevdi edilmesini talep etmişlerdir. Bu şekilde vakfın mütevellisinden bağımsız olarak kadıya başvurmaları neticesinde ise mütevellî rencide edilerek, vakfın yönetimi yok sayılmıştır. Hükmün devamında ise; kadıların vakfın ve mütevellîlerin işlerine kesin olarak müdahale etmedikleri belirtilmiş, yine bahse konu kişilerce vakfın muhasebesini gördüklerini iddia ederek, karşılığında muhasebe vergisi talep ettikleri kaydedilmiş ve böylece vakfa ikinci kez müdahale edilerek, vakfın mütevellîsinin rencide edildiği kaydedilmiştir. Meselenin çözümüne ilişkin hükmün son kısmında ise; söz konusu vakıfların kanun ve uygulamalar doğrultusunda *serbestiyet* üzere tasarruf edildiği bildirilmiştir.⁹² Vakıf mütevellîlerine hiçbir şekilde müdahale ve rencide edilmemesi emredilmiştir. Vakıfların işleyiş ve yönetim düzenini korumaya yönelik bu talep, taşrada vakıf işlerinin nezâretinin titizlikle yürütüldüğünü göstermektedir. Ayrıca, vakıfların Haremeyn, ya da bazı durumlarda Sultan vakfı olup Dârussaade ağası idaresinde dahi olsa kamu işleri arasına alınmaması ve özel şikâyet konusu olması, vakfın hukuki niteliğinden ileri

⁹¹ VGMA, 814: 106/1.

⁹² “Haremeyn-i Şerifeyn için kurulan vakıfların, Kudüs’teki Kubbetü’s-Sahrâ ile el-Halil’deki İbrahim Camii vakıflarının, imâret de aralarında olmak üzere büyük Osmanlı saltanat vakıflarının parçası olan köyler, Osmanlı hukukundaki şartnameler gereği “*ber vech-i serbestiyet*” üzere tasarruf olunurdu. Bundan kasıt vakıf köylerin serbestiyeti olup, vergiden tamamen muaf olmaları değildir. Vakıf re‘âyâsının olağanüstü hallerde konan avarız cinsi vergilerden muafiyetidir.” Detaylı bir inceleme için bkz. Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 56; Eroğlu Memiş, *Osmanlı Taşra Toplumu*, s. 324-28.

gelmektedir. Vakıf üzerinde devletin, teorik olarak bir tasarruf hakkı bulunmamaktadır.⁹³

Sonuç

Netice itibariyle yüzyıllar boyunca İslam devletleri ve toplumlarında kutsiyeti ile öne çıkan şehirlerden el-Halil şehrinin, Osmanlı merkezi yönetiminin hac organizasyonuna verdiği önem neticesinde sahip olduğu “dini” kent karakteri pekiştirilmiştir. Kente gelen hacıların doyurulması, ihtiyaçlarının karşılanması gibi amaçlar için Mekke, Medine ve el-Halil kentlerinde mevcut imâretlere, Osmanlı imâret zincirinin önemli bir halkasını oluşturan Haseki Sultan İmaretinin de ilave edilmesi ile Müslümanların dört kutsal kentinde fakir ve ihtiyaç sahiplerinin doyurulması sağlanmıştır. Adeta bir *hac imâreti*⁹⁴ fonksiyonunu yerine getiren bu imâretlerde fakir ve ihtiyaç sahiplerinin yanı sıra başta vakıf çalışanları, sufiler, hacılar ve seyyahlar olmak üzere toplumun çeşitli kesimleri de yemek yiyebilmiştir. Yerine getirdiği bu işlev sayesinde Halil İbrahim Sofrası olarak da bilinen *Simâtü'l-Halil*, Osmanlı döneminde de bölge için canlılığını sürdürebilmiştir. Aynı zamanda yüzyıllar boyunca el-Halil’e ve Osmanlı İmparatorluğu’nun *Hâdimü'l-Harameynü’ş-Şerifeyn* hâmilliğinin korunmasına hem maddi hem de manevi açıdan oldukça önemli katkılar sağlamıştır.

Öte yandan, çalışma çerçevesinde incelenen muhasebe kayıtları da göstermiştir ki; Osmanlı merkezi yönetimi tarafından kontrol edilen bu vakıflar, önemli miktarda satın alma gücüne sahip büyük ve etkili bölgesel ekonomik kurumlardı. Bu vakıflar altyapı ve yatırımların idâme edilmesi, istihdam yaratma, yoksullukla mücadele gibi çeşitli devlet politikalarını izlemek için güçlü araçlardı. Bu nedenle, bu vakıfların kontrol ve izleme mekanizması sıradan vakıfların mekanizmasından daha dikkatli ve çok yönlü

⁹³ Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, 1998, s. 39.

⁹⁴ Burada Haseki Sultan ve *Simâtü'l-Halil* imâretleri için kullanılan bu terimi, Kudüs’te bulunan Orta Asyalı ve Hintli sufi hacılara barınma ve yeme içme imkânı sağlayan Özbek, Afgan ve Hint tekkelerini “*hac imâretleri*” olarak tanımlayan Zarccone, bu tekkeler aracılığı ile Orta Asya, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ve Arap vilayetleri özelinde gerçekleşen kültürel, dinsel ve siyasi alışverişe dikkat çekmiştir. Bkz. Thierry Zarccone, *Kudüs’teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, Kabalcı Yay., İstanbul 2012, s. 19. Çalışmaya Mağrip’ten gelenler için benzer hizmetler sunan Meğaribe Mahallesi zâviyeleri üzerine bir inceleme için bkz. Şerife Eroğlu Memiş, “Sürdürülebilir Gelişimde Vakıfların Tarihi Rolü: Ebû Medyen el-Ğavs Zâviyesi,” *Keşkül Dergisi*, *Harem, Kudüs ve Mukaddesat*, (2018), Yaz 46, s. 79-85.

olmuştur.⁹⁵ Bu mekanizmada en etkili araç, yıllık ana muhasebe defteri ve standart kayıt ilkelerine göre tutulan çeşitli ayrıntılı kayıtlardan oluşan muhasebe sistemidir. Muhasebeye bağlı olarak, kontrol ve izleme mekanizması vakıf muhasebesinden sorumlu görevliler ve denetçiler sayesinde zamanının standartlarına göre etkili olmuştur. Vakfın hesapları her yıl bir kez vakfın mütevellisine sunulsa da, denetim makamlarının temsilcileri tarafından ara denetimler ve genellikle bir şikayeti takiben yerel kadılar tarafından vakıf muhasebesinin denetlenmesi her zaman mümkün olabilmektedir.⁹⁶

Çalışma çerçevesinde incelenen ve 18. yüzyıl başına tarihlenen muhasebe kayıtları Halilürrahman Vakfı'nın gelir kaynaklarının tarımsal ürünler olduğunu, gider kaynakları arasında ise *simât* giderlerinin önemli bir paya sahip olduğunu göstermiştir. Dîvân-ı Hümâyun'dan gönderilen hükümler ise *simâtın* etkinliğinin 18. yüzyılda da devam ettiğini, ekmek ve buğday aşısı ile zerdenin ikram edilen yemekler olduğunu göstermiştir. Ancak yüzyıl içerisinde zaman zaman gerek vakıf yöneticileri gerekse yerel yöneticiler tarafından yapılan ihlaller, müdahale ve mütegalibelikler nedeniyle vakıf imâretinin harap olduğu, hizmet sunamaz hale geldiği de olmuştur. Merkezi hükümet tarafından takip edilen bu ihmal, ihlal ve mütegalibeliklerin çözümünde ise yerel makamlara çeşitli hükümler gönderilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA):

Evkâf-ı Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV.HMH.d) 1431.

Şam Ahkâm Defteri (ADVNS.AHK.ŞM) (1): 174/3.

Evkaf Haremeyn Mukataası Surre Defterleri (EV.HMK.SR.d) 1971.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA):

Ahkâm-ı Mekke ve Medine ve Mısır: 814: 106/1; 341: 392; 815: 144-45; 238: 20.

Vakfiye Defterleri: 608-2: 235/ 178.

Atık Şahsiyet Defterleri: 524: 2-29.

⁹⁵ Kayhan Orbay, "Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System", *Endowment Studies*, vol. 1, no. 2, 2017, s. 145-146.

⁹⁶ Orbay, "Imperial Waqfs", s. 146.

Kitap ve Makaleler

- Akgündüz, A., *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1994, c. 7.
- Akkaya, Y., *XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü'r-Rahman Vakıfları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012.
- Alkan, M., “Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği,” *XV. Türk Tarih Kongresi: 11-15 Eylül 2006*, C.4, 2010, s. 825-842.
- Armağan, A. L., “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı XX, İstanbul 2000, s. 73-76.
- Atalar, M., *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Ayar, A. R., “Abdurrahman Eşref Efendi'nin (öl. 1738) ‘Mir'âtü's-Safâ' Adlı El Yazmasının Tanıtılması”, *Uluslar arası Amasya Sempozyumu, (4-7 Ekim 2017), Bildiriler Kitabı 2. Cilt (Edebiyat, Dil, Kültür)*, Kitabek, Amasya 2017, s. 777-786.
- Bakhit, M. A., *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982.
- Barbir, K. K., *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton University Press, Princeton 1980.
- Barkan, Ö. L., “Ayasofya Cami'i ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, s. 342-379.
- Barkan, Ö. L., “Edirne ve Civarındaki bazı imâret tesislerinin yıllık muhasebe bilançoları”, *Belgeler*, 1/2 (1964), s. 235– 377.
- Barkan, Ö. L., “Fatih Cami ve İmâreti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, s. 297-341.
- Barkan, Ö. L., “İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XXIII, Sayı 1-2, 1963-64, s. 239-296.
- Barkan, Ö. L., “Süleymaniye Cami ve İmâreti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)”, *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, s. 109-112.
- Behrens-Abouseif, D., “Qâytbây's Foundation in Medina, the Madrasah, the Ribât and the Dashishah,” *Mamluk Studies Review*, 2 (1998), s. 61-71.
- Beyazıt, Y., “Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri”, *History Studies*, Vol. 5, Issue 1, (2013), s. 39-69.
- Bilge, M. L., “Halil”, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 305-306.

- Cohen, A., *Palestine in the 18th Century Patterns of Government and Administration*, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem 1973.
- Coşkun, M., “Stations of the Pilgrimage Route From Istanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the *Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-'Atîk* by Kadrî (17th century),” *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, İstanbul 2001, 307-322.
- Emecen, F. M., “Kuruluşta Küçük Kaynarca'ya,” Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.) *Osmanlı Medeniyeti ve Tarihi*, Cilt I, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1994, s. 32.
- Emecen, F. M., “Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri, Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S 5, İstanbul 2005, s. 110-111.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. 9 (1671–72), Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.
- Faroqhi, S., “Food for Feasts: Cooking Recipes in Sixteenth- and Seventeenth Century Anatolian Hostelrys (*imâret*)”, in *Feeding People, Feeding Power, İmârets in the Ottoman Empire*, edited by Amy Singer, Christoph Neumann and Nina Ergin (İstanbul: Eren, 2007), s. 197-208.
- Faroqhi, S., “Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth Century Documents”, *Turcica*, 1981, s. 90-121.
- Faroqhi, S., *Hacılar ve Sultanlar, (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.
- Fişne, R., *XVIII. Yüzyıl Başlarında Kudüs Suresi (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2012.
- Gülen, A., *Kudüs ahalisi surresi: Transkripsiyon ve tahlil (1593-1623)*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.
- Güler, M., “The Role of the Ottoman Waqfs in the Solution of the Issue of Hebron with a Favor of Muslims,” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Ocak 2016, s. 27-35.
- Güler, M., *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011 .
- Güneş, H. H., “17. Yüzyılda Kudüs Halilürrahman Vakfı Görevlileri ve Vakfın İşleyişindeki Rollerini,” *Journal of History Culture and Art Research*, 7(1), 647-662.
- el-Hanbelî, M.U., *el-Ünsü'l-Celil bi-Târîhi'l-Kudsi ve'l-Halil*. C. II, Mektebetü'l-Muhtesib, Amman 1973.
- Hasibe M. (haz.), *Ahmed Fakih: Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe*, Ankara 1974.

- Hathaway, J., *Osmanlı Sarayının En Ünlü Haremağası Hacı Beşir Ağa*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- Heffening, W., “Waqf”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, E. J. Brill, Leiden 1934, s. 1096- 1103.
- İnalcık, H., “İstanbul: An Islamic City,” *Journal of Islamic Studies*, 1(1990), s. 10-11.
- İnalcık, H., “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar'lar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII, 1998, s. 33-54.
- İnalcık, H. ve Quataert, D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1300-1600, C. 1, Çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000.
- Karga, B., *Hıfzı'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği, ve Mirât-ı Kudüs (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.
- Kazancıgil, R., *Edirne İmaretleri*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, İstanbul 1991.
- Köprülü, F., “Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti”, *Vakıflar Dergisi*, 1 (1938), s. 1-6.
- Meier, A., “For the Sake of God Alone? Food Distribution Policies, Takiyyas and İmârets in Early Ottoman Damascus,” in *Feeding People, Feeding Power: İmârets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin, Christoph K. Neumann, and Amy Singer, Eren Yayınları, İstanbul 2007, s. 121-47.
- Memiş, Ş. E., “Between Ottomanisation and Local Networks: Appointment Registers as Archival Sources for Waqf Studies. The Case of Jerusalem's Maghariba Neighborhood. Ordinary Jerusalem 1840-1940”, *Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Angelos Dalachanis and Vincent Lemire (eds.), Brill Academic Pub., Leiden 2018, s. 75-99.
- Memiş, Ş. E., “‘Feeding only for the Face of God’: Functioning of the *Simât al-Khalil* during the 18th Century”, *Charity and Humanitarian Action in the Near East from Antiquity to the Present Day (17-18 November 2019)*, Institut Français du Proche-Orient (Ifpo), Amman/Jordan.
- Memiş, Ş. E., “Halilürrahman Vakfı'nın 18. Yüzyıl Başında Mali Durumu”, *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 72 (2020/2): 77-114.
- Memiş, Ş. E., “‘Nebzetü'l-Menâsik’: en-Nakşibendî el-Muradî'nin Hac Rehberi'nde Kudüs Bahsi”, *Dini Tarihi ve Edebi Açından Kudüs*, DBY Yay., İstanbul, 170.
- Memiş, Ş. E., “Osmanlı Kudüs'üne Ait H. 1195/ M. 1781 Tarihli Keşif Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21) 3, 720-752.

- Memiş, Ş. E., “Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da ‘Askerî Rûznâmçe Defterleri: Kazâ-i Kudüs-i Şerif Örneği” *Vakıflar Dergisi*, 39 (2013), s. 115-146.
- Memiş, Ş. E., “Sürdürülebilir Gelişmede Vakıfların Tarihi Rolü: Ebû Medyen el-Ğavs Zâviyesi,” *Keşkül Dergisi, Harem, Kudüs ve Mukaddesat*, (2018), Yaz 46, s. 79-85.
- Memiş, Ş. E., “Tarihi Bir Vesika Olarak Hac Seyahatnameleri: Morali Bahtî'nin ‘Manzûme fi Menâsiki'l-Hacc'ı Örneği”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi (1-5 Ekim 2018)*, Ankara 2018.
- Memiş, Ş. E., *Hurûfât Defterlerinde Kudüs-i Şerif Kazası: Vakıflar, Görevler ve Görevliler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- Memiş, Ş. E., *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703–1831*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2016.
- en-Nablusî, A. İ., *el-Hadratü'l-unsıyye fi'r-rihleti'l-Kudsiyye*, Tahk. Ekrem 'Ulebî, Mesadîr Yay, Beyrut 1411/1990.
- Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, MEB Yayınları, İstanbul 1994.
- Orbay, K., “Account Books of the Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)”, *Accounting Historians Journal*, 40, (2013), s. 31-50.
- Orbay, K., “Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System”, *Endowment Studies*, vol. 1, no. 2, 2017, s. 145-146.
- Orbay, K., “Structure and the Content of the Waqf Account Books as sources for Ottoman Economic and Institutional History”, *Turcica, Revue D'Etudes Turques*, 39, (2007), s. 3-48.
- Orbay, K., “The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II's Waqf in Amasya (1594-1657)”, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Ankara 2001.
- Orbay, K., “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları; vakfiyeler, şeriye sicilleri, mühimmeler, tahrir defterleri ve vakıf muhasebe defterleri”, *Vakıflar Dergisi*, 29, (2006), s. 27-41.
- Orbay, K., “Distributing Food, Bread and Cash: Vakıf Taamhoran and Fodulahoran Registers as Archival Sources for İmârets”, *Feeding People, Feeding Power: İmârets in the Ottoman Empire*, İstanbul 2007, s. 171-196.
- Orbay, K., “Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Başlarında Üç Şerefeli Camii Vakfı. “H.Ü. Türkiyat Araştırmaları”, (2011), s. 159-165.
- Paksu, M., Mehmet, *Kudüs ve Mescid-i Aksa*, Nesil Yayınları, İstanbul 2000.

- Peri, O. "Waqf and Ottoman Welfare Policy", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35, (1992), s. 167-186.
- Prochazka-Eisl, G., "Evliyâ Çelebi ve Kudüs'teki Kutsal Yerler", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi*, Nuran Tezcan (yay.), YKY, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 347-364.
- Sevinç, T., "Mescidü'l-Aksa ve Kubbetü's-Sahre Camilerinde İmar ve Tamir Faaliyetleri (1720 ve 1742)", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6 (1), 2016, s. 111-137.
- Singer, A., "İmâret", *The Ottoman World*, ed. C. Woodhead, (London 2012), 72-85.
- Singer, A., "Serving up Charity: The Ottoman Public Kitchen," *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 35, No. 3, *Poverty and Charity: Judaism, Christianity, and Islam* (Winter, 2005): 485.
- Singer, A., *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, Albany 2002.
- Singer, A., *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- St. Laurent, B. and Riedlmayer, A., "Restorations of Jerusalem and the Dome of the Rock and Their Political Significance, 1537-1928", *Muqarnas*, Vol.10 (1993), s. 76-84.
- Şensoy, F., "Ebubekir Paşa'nın İstanbul'daki Sıbyan Mektebi ve Sbil Vakfı'nın 1867-68 Yıllarına ait Muhasebe Defterleri Üzerinden Vakıflardaki Kayıt Düzeni ve Dinamik Yapı", 13 (1), Sakarya 2018, s. 391-416.
- Şensoy, F., "Muhasebe Defterlerinden Vakıfların Çok Yönlü Boyutlarını İzlemek- Bir Örnek XVIII. Yy.", *Muhasebe ve Finans Tarihi Vakfı (MUFTAV)*, Sayı 7, 2014, s. 76-103.
- Tuğluca, M., *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikayet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK Yay., Ankara 2016.
- Uluçam, A., "Haremü'l- Halil", *DİA*, C. XV, TDV Yay., İstanbul 1997, s. 308.
- Uslu, Ö., *1144 numaralı Kudüs-i Şerif surre defteri (M. 1620-21/H. 1030) (Transkripsiyon-değerlendirme)*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Kırklareli 2019.
- Uzunçarşılı, İ. H., *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1972.
- Ünver, A. S., *Fatih Aşhânesi Tevzî'nâmesi*, Ankara 1953.
- Yediyıldız, B., "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, MEB Yay., İstanbul 1986, 153.
- Yıldırım, D.K., *Fezâyilü'l-Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kuds*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2010.

- Zarcone, T., *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, Kabalcı Yay., İstanbul 2012.
- Ze'evi, D., *XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.